

СТАРИ ХАРТИ ВІЛЬНОСТІ.

II.

Середньовічні англійські харті.

1. Політичні порядки саксонської Англії.

Між державами, котрі були основані варварами в провінціях західно-римської імперії, саксонська Англія може вважатись за державу найбільше німецьку. Римляне покинули Британію ще перед появою там Англів і Саксів (з 449 р.); Брити, мало ще романізовані, були знищені Англосаксами, або вигнані, або повернуті в рабство в усій Британії окрім її західних країн. Ми можемо аргументи навести, що Англосакси, оселившись у Британії, перенесли туди ті політичні порядки, котрі описав Тацит у своїй „Германії“, — тим більше, що Англосакси переселились у Британію не самими вояцькими товариствами (як се було в Германцями в других провінціях), а також і цілими громадами.

Ми нагадаємо тут слова славного історика про володарів і народні віча у Германців. „Германці, — каже Тацит, — беруть собі царів зглядно до благородства, а проводирів зглядно до мужества (*reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*). Тільки ж царі не мають безграничної і самовільної власти, а проводирі вливають більше приміром ніж властю. Коли вони рішучі, догадливі, коли (в битві) ідуть попереду рядів, то викликають до себе задивліне. З рештою ні уговорювати, ні вязати, ні бити віхто не може окрім священника.“ (*Germania, VII*). „Справи дрібніші обсуджують князі (*principes*), важніші — всі, але так, що і ті справи, про котрі ріша народ (*plebs*), обсуджують ся князями. Окрім пригод наглих, незвичайних, сходять ся в певні дні: на нові місяця або на повні... На вічах сидять оружні. Тишину встановлюють священники, котрі мають тоді і право кари... Потім говорить царь або князь (*rex vel princeps*), котрого вислухують зглядно до его віку, благородства, вояцької слави, красномовства, далеко більше зглядно до его вмілости уговорювати, ніж до права пвелівати. Коли его думки не подобають ся, то огода показує ся галасом, а коли подобають ся, то народ трясє зброєю; се в них найпочеснійший спосіб згоди — зброєю! На сих вічах можна

і обвинувачувати і починати карні справи. На сих же вічах вибирають ся і князі, котрі роблять суд по округам і селам (*principes, qui iura per pagos et vicos gerunt*). Їм помагають сотні дружків (*comites*) з народу*). Особливе благородство або великі заслуги предків дають чин князів і дітям їх. Решта пристає до дужших і рашійше признаних. У них (Германців) не вважає ся за сором бути серед дружків (*inter comites*). Самі дружки ділять ся на чини по волі того, за ким вони сїдують. Дружки дуже змагають ся один перед другим, хто матиме перше місце при проводиреві (тут Таціт знову ставить слово *apud principem*, хоч тут можна було б сказати однаково і *apud ducem*) а князі змагають ся про те, в кого дружків більше і сміливіших... Хто перемага других числом і мужеством дружків, той слави не лишень серед свого роду, а й у сусідніх племін: до того йдуть послы, того багатять дарунками, і одна слава таких часто сниться війну." (*Germania, XI—XIII*).

Не гляючи на славу Таціта, виписані слова єго на так то ясні. В них не досить відділені прояви життя племінного і родового або кланового**, а також не показана різниця між царями (*reges*) і князями (*principes*) та проводирями (*duces*). Лишень супоставляючи Тацітову термінологію з Цезаревою, та по аналогії, можна думати, що князі були нормальними начальниками кланів, царі були більше почесними главарями племін, котрі складались із кількох кланів, а проводирями звались старші над охочими вояцькими товариствами (*comitatus*), котрі мали за ціль напади на сусідів, а також начальники кланового або племінного війська в часи війни. В обох випадках чин проводиря міг сходитись з чином князя або царя, хоч міг бути і окремим від них.

Хоч з початку фактична спла проводиря могла держатись лишень на виборі від громади або племені або на признаню дружками, тільки ж вона мала в собі зерно пізнійшого абсолютизму начальників, а надто

*) Ми раді б перекласти Тацітових *comites, comitatus*, дружинники (від староруського дружина), бо се слово точно передає суть відносин такого роду між князями і їх помічниками, на пів товаришами, на пів васалами, — та замість него вживаємо слово дружки, від дружко, як звуть у нас на весілях товариша молодого, котрий зве ся князем.

**) Кельтське слово клан (або *clant*, — власне насіння) добре характеризує громаду, котрі члени вважають ся походящими від одного предка (хоч би така думка і була фактивна), бо клани задержались в гірській Шотландії ще в XVIII ст і по тім можна судити, що таке були громади, котрі Римляне звали *gentes* (словянські роди).

коли власть проводиря повторно вдержувалась в одній сім'ї в купі з чином князя або царя. Такого роду проводирі-князі і проводирі-царі були по більшій часті начальники тих воєнків, котрі позавоюували різні провінції римської імперії і заоснували там варварські держави. Такого роду проводирі були і між тими, котрі оснували в Британії різні англосаксонські держави.

Англосаксонський писатель VIII в. Беда, що написав церковну історію своїх земляків (*Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, до 731 р.) малює нам політичні порядки старих континентальних Саксів ось як: „Старі Сакси не мають царів, а лишень багато старшин, (котрих Беда зве по латинському чудно — *satrapae*), котрі начальвують кожний над своїм родом (*suae genti praepositos*). Коли приходив ся до війни, ті старшини кидають жереб, і кого жереб покаже, того й слухають ся як проводиря на час війни; а після війни всі старшини стають рівними по власті.“ Споставляючи ці слова з тим, що знаходимо у Тацита, Цезаря і в літописях англосаксонських, можна думати, що слово *satrapa* у Беди відповідає слову *princeps* у Тацита і *ealderman* (старий, старшина), котрим літописі англосаксонські звать тих двох начальників, що привели Саксів у Вессекс (495). Це слово очевидно значило голову клана. Але ж літописі англосаксонські вживають і другого терміну *heretoge* (нім. *Hertzog*) котрим звать Генгеста і Горсу, перших, котрі привели Саксів у Кент (449). Беда передає слово *heretoge* словом *dux*, котре мусить відповідати Тацитовим начальникам охочих товариств, — *comitatus*.

Власть таких двох родів начальників, земських і воєцьких, мусіла зміцнитись серед Англосаксів у новій країні, Британії, бо потреба боротись з Брітами мусіла підирати диктатуру, а важність начальників при поділі новозавойованої землі мусіла піднімати їх авторитет і окрім того скупляти в їх руках здобич і рабів. Скоро прибавив ся вплив римсько-християнських політичних думок, після того як Англосакси почали (з 597 р) вихрещуватись у папських місіонерів, котрі маючи інтерес в підиранню королів, скрізь проповідали божественний початок їх власті. Не без наслідків у сему мусів бути також примір франкських королів, що раніше піднали римсько-християнському впливови, в сінях котрих королі англосаксонські брали собі іноді жінок християнок

Уже ельдормени Цердик і Кширик, переселившись у Британію, взяли собі титул царів або королів (*rex, cuning*). Претензії на абсо-

лютизм збільшилися у християнських королів, а надто в тих, котрі претендували на владу над усею англосаксонською Британією і над кельтськими князями західної Британії і Шотландії. Так Освальд, король Нортумбрії (634—642) писав свій титул так: „всєї Британії імператор, поставлений богом“ (*totius Britanniae Imperator ordinatus a Deo*). Королі Вессекса, котрі дійсно з'єднали всі англосаксонські держави (827) і прийняли підданство (*commendatio*) кельтських князів (924), вже присвоюють собі римські імператорські титули: *Imperator, Caesar, Imperator Augustus* і навіть візантійський *Basileus*. Так далеко відійшли государі англійські від тих кланових, на пів виборних начальників, котрих Беда назвав чудненько сатрапами, видимо вважаючи за багато звати їх *reges* і *principes*.

Відповідно такій переміні політичній наступила переміна і соціальних порядків серед Англосаксів у Британії. По словам Нітгарда, Франка, що описував жите тих Саксів, з котрими воював ся Карло Великий, у сих Саксів були ще три класи: благородні (*edhilingi, nobiles*) вільні (*ingenuiles*) і раби (*lazzi, serviles*). Початки таких класів бачимо вже в Тацітовій Германії, і англосаксонська термінологія вже рано відрізняє благородного (*eorl*) і простого чоловіка (*seorl*, нім. *Kerl*), а також рабів, котрі набирались найбільше з покоряємих Брітів. Війна а також збільшуване власті королів, їх дружків (*gesindes, comites*) і потім їх слуг дворових (*Thegn, Thane*) і урядників мусіли вести все до більшого виділу зо всенародної землі (*folkland*) участків землі відписаної (*bookland*) в особну власність панства, котре виділялось з маси вільних людей *).

Характеристично, що коли встановлялась політична єднота англосаксонська під королями всеї Англії (*totius Angliae*), то стара назва *eorl*, котра означала благородного, або кажучи словянським словом, земського боярина, заміняє ся назвою королівського слуги, чиновника (*minister* від *manus* — рука), *thane*, і сим словом зве себе англійський аристократ в переднорманську добу.

Треба завважити, що під урядом сих королів Англія в одному випередила всі другі новоевропейські держави: коли не числити кельтського Вельса (Валліса) і півкельтської Шотландії та остр. Мена, то власиво Англія вже в IX в. показує ся політично поєднаною. Напади

*) Примір такого виділу мусіли перш усього подавати відписи землі на церкві і монастирі.

Данів тому не шкодять, а напроти підпирають оборонну диктатуру Альфреда Вел. і його династії серед Англічан, а Дани вдовільняють ся землею, котра їм відступлена, признаючи верховне головенство англійського короля, до того часу, коли вони зближають ся з Англічанами на стілько, що входять просто в число його підданих (924). Навіть хвилеве завоюване Англії скандінавським королем Канутом Великим (1016—1036) помагає політичному поєднанню Англії, а не шкодить ему, бо сей король всеж таки зве ся королем Данії і всеї Англії, і коли его велика держава, що не мала ніякого природного звязку в частинах своїх, розпалась після него, і династія Альфреда Вел. вернулась у батьківщину, то вона тим більше без перенони почина урядувати над усією Англією.

Се первенство Англії перед другими сседньовічними держави Європи з огляду на політичне поєднане, котре по части виходило з єї невеликого обширу і островного стану, важне по своєму впливу і на другі політичні відносини. Коли б уже вважати, слідом за філософами історії націоналістичної школи, державну єдність за річ римську, то треба б було сказати, що найбільш германська держава з числа заложених по колишнім римським провінціям дійшла ранійше других до сего римського ідеалу!

Відповідно такій переміні власти начальників змінив ся і характер народного віча у Англосаксів. Людність Англії тепер являє ся нам правильно зведеною в тісніші і ширші групи, з котрих кожда мала своє віче (*gemot*, німецьк. *Gemeinde*, громада) з більшою чи меншою компетенцією. Громади сільські, (*tun*, новоангл. *town*) і укріплені міста, городи, (*burk*, новоангл. *borough*, нім. *Burg*) мали часті віча, періодичні і надзвичайні, для своїх справ і для участі в суді, навіть тоді, коли він робив ся від імени феодального пана або короля судьями, котрих вони назначали, а в вільних громадах і для вибору старшини громадської (*tungerafa*) і завше для вибору его помічників. Певне число громад складало сотню (*hundred*), котра ставила примірно 100 вояків, або збройний оружний округ (*Warentake*, від *waren* — зброя, нім. *Waffen*) в колишніх данських округах, і відповідала Тацітовому *pagus*. Сотня мала свої віча щомісячні, на котрі приходили старшини і вибрані послы громадські; віча ті мали компетенцію судову і фінансову (розклад податків). Кілька сотень складали шер (*shire*) або графство, з котрих деякі були шерше королівствами. На чолі їх стояли ельдормени, котрих назначали королі в купі з радами національними і котрі командували

краєвим військом в часи його збору, і шеріфи (shiregerafa, новоангл. sheriff), котрих назначали короді переважно для збору податків краєвих і державних. Віча в графствах (shiregemot) в другій половині англосаксонського періоду бували по закону два рази на рік і владжували справи судові, фінансові і навіть церковні, бо на них бували і висні церковні достойники краєві.

Самоуправа державна виявлялась радами національними, котрі звались witenagemot (wite, новоангл. — wise, нім. weise, мудрий, відущий; witenagemot — збір відущих) а також mycelgemot — великий збір, або mycel getheahht (нім. Gedacht) велика дума*). Склад сих зборів видно в їх назві: Witena — gemot. Се не всенародче віче, а збір людей, котрі офіційно признані за більше відущих, хоч формули тогочасні про деякі з тих зборів, котрі збереглись в літописях і актах, говорять і про народ в таких напр. словах: „в присутности народу“, — або „в загальнім зборі народу“ (cum praesentia populationis, populi generalitate) і т. і. Проф. Фрімен дума, що в теорії всякий вільний Англічанин міг приходити на вітенагемот, але на ділі там були присугні висні достойники духовні і світські, приближені короля і найблизші до місця збору люде. Про теорію в ті часи говорити трудно. Фактичні свідоцтва, які дійшли до нас про вітенагемоти в малих англосаксонських королівствах і потім в усій Англії, говорять, що звичайно склад сих зборів був далеко не демократичний**).

Випадки, в котрих говорять ся про присутність народа (populi plebis і т. і.) на вітенагемотах, належать до пригод надзвичайних, як вибір або посвята короля, ствердження законодавчих збірок і т. і., коли і в інтересах самого уряду було скликати як найбільше люду, не стільки для обрани справи, скільки для того, щоб обявити народови постанову прийнятую королю з його радцями, бо в ті часи другі способи публікації були трудні. Або се були пригоди революційні, як переміна короля, коли заинтересоване сторонництво являлось зі своїм військом, приводило як найбільше своїх прихальників і всилювалось

*) По латинському ці збори звались також різно: commune consilium, curia magna, assisa generalis, placitum omnium liberorum et hominum і т. д.

**) Звістки про 147 вітенагемотів з 698 до 1066 р. зведені в праці Kemble, The Anglo-Saxons in England, 2 т. 1849, єсть і німецький переклад. Є се в загалі найкапітальніша робота про історію Англії в саксонську добу.

надати своїм учинкам як найбільше загально-народній характер. Звичайні ж збори вітенагемотів були немногочудні і далеко не демократичні. Так напр. звістки про такі збори в королівстві Мерсії показують такий склад: п'ять єпископів, від п'яти до шести ельдорменів (*prin cipes, duces*) і стільки ж тенів (*ministri*). В X. ст. на вітенагемотах зєднаної Англії звичайно було: 2 архієпископи, 2—4 кельтських князів, 17 єпископів, 4 аббати, 12—15 ельдорменів, 50—54 тенів.

Компетенції таких зборів не були означені ніяким законом і через те залежали від випадків і на ділі були дуже широкі. Вони обнімали власне всі справи світські, а часто навіть і церковні, бо на вітенагемотах сиділо і все више священство. Закони звичайно обявлялись з такими формулами: „по раді і думці єпископів з усіма ельдорменами і більшости мудрих“. Королівські грамоти, котрі дарують землі, свідчать про те, що вітенагемоти прикликувались до санкції сего подарунку частин землі народньої, напр. в ось якій формулі: „Я, Етберт, божою ласкою король західніх Саксів, за згодою і спільною радою єпископів і князів моїх і старшин усього мого народу (*totius plebis meae seniorum*) звелів написати сю грамоту“ і т. д. В накладі податків, в постановах про мир і війну, про військо і флот видно теж участь вітенагемотів. Звісно кілька пригод, коли вітенагемоти являлись верховним судом, котрий скидав і виганяв висших урядників. Вітенагемоти вибирали ельдорменів, а іноді й єпископів. Коли вітенагемоти не завше вибирали королів, то збір їх був потрібний, щоби признати престолонаслідуванє. Звісно не мало випадків, коли вітенагемоти вибирали короля з числа осіб правлящої династії або скидали королів. Формули, котрі вживались в таких пригодах в записях, носять ознаку найбільшого в порівнаню з другими демократизму, напр.: „зібрались магнати і народ усього царства і після докладної обради, по однодушній згоді всіх, N. N. прогнаний з царства, а M. M., із царського роду, вибраний у царі.“ В кількох з таких пригод говорить ся і про мудрих (*Witēn*) і міщан (*burghara*) Лондона.

Про всі ті порядки, котрі ми схарактеризували више, можна сказати, що вони тим дальше відходили від типу описаного Тацітом і Бєдою, чим більше ми будемо відходити від простійших порядків, громадських, до скаднійших, державних. Подібне можна сказати про державні порядки і в других варварських державах зараз же після того, як варвари взяли провінції римської імперії. Дальша доля порядків англійських мабуть була б подібна до долі порядків більшої частини держав континентальних, коли б не островний стан Англії, а ще біль-

ше коли б Англія не підпала новому завоюванню, нормано-французькому, котре внесло особні варіації в розвиток англійських середньовічних порядків. Спершу ці варіації сприяли зростови королівської власти, а потім дали оригінальний напрямок опозиції проти неї, котрий сприяв зростови всенародньої вільности.

2. Державні порядки норманської Англії і перші хартії вільности.

Завойоване Англії офранцузженими Норманами (1066) під проводом розумного і енергичного герцога Вільяма, котрому історія залишила назву Завойовника, придало політичній єдности сеї країни ще нову ознаку римської держави, сильну королівську власть, якої тоді не було нігде в західній Європі. Державні порядки Англії часів Вільяма Завойовника треба вражати за реакцію против континентального феодалізму. Вільям, сам вассал короля Франції, як герцог Нормандії, добре бачив слабкі боки королівської власти свого континентального сюзерена і в новому для него королівстві, котре він міг упорядкувати по своїй волі опираючись на військо, скликаних ним авантюриків з французьких Норманів, Французів і Фламандців, зовсім від него залежних, він не хотів бути таким же безсильним, яким був французький король у себе перед своїми могутими вассалами, панами в своїх провінціях. В сім напрямку Вільям був підпертий і тодішніми заступниками просвіти, духовними, котрі у Франції стояли на чолі противу феодальної реакції.

Дуже важно, що завоюване Англії Вільямом сталось тоді, коли у Франції ішов рух, котрий мав за ціль вкоротити найгіршу ознаку феодального порядку, баронську і рицарську війну, вкоротити через божі перемиря (*treuga Dei*), правила про котрі встановляли собори духовних в 1041—1095 рр. Тільки ж ці божі перемиря могли на ділі вдержуватись лишень або охочими спілками, котрих проби робились на континенті в XI ст., але котрі потребують дуже великого морального розвитку у громадян, або силою королів, котрі від себе обявляли, а надто по просьбам міщан, миру королівські (*paх regia*). Королі XI ст., не маючи ні земель ні грошей ні війська, були на ділі безсильні оберегати свій мир, так що приватна, рицарська війна і кулачне право держались на континенті західної Європи до самого кінця середніх віків, поки цілий ряд обставин і пригод політичних, соціальних і технічних (зріст артиллерії) не зробив рицарство безсильним перед королями.

Явившись у Англії з благословенством папи, як законний по дінастичним рахункам наслідник благочестивого англійського короля Едварда Сповідника, Вільям I. завше дружив з більш освіченим духовенством, з котрого брав собі і виших державних урядників *). Владжуючи феодальні порядки в Англії після саксонського бунту 1067 р., Вільям мав на цілі, звісно, перш усього свої користі, але при тому не були йому чужі і певні політичні ідеали: забезпечити в державі порядок і спокій, охоронити слабшого від насильства більших феодалів і встановити в державі пануванє спільного закону над усіма.

Для сего Вільям, роздаючи своїм боякам землі забрані у саксонських магнатів, і назначуючи де кого з них на уряди в краєвій адміністрації, не попустив ні дуже великих земельних участків а ще менше концентрації їх у однім місці, ні того, щоб в одних руках зійшлась сила адміністратора і великого земельного власника. Найбільше обдаровані ним люде получили земельні участки в 12 або навіть в 21 графствах, так що ніколи уряди начальників графств не могли злитись з дідичною земельною аристократією і стати державами в державі, як на континенті. Окрім того право приватної війни і будованє приватних кріпостів були заборонені Вільямом; усі землевладці, великі і дрібні, прямі королівські вассали і підвассали були обовязані присягою прямо королеви. Щоб більше втвердити власть короля над вассалами корони, вся земля була признана в принципі власністю корони, саксонські землевладці мусіли викупити у неї свої землі, а всі вассали получить на них від короля документ (breve); на далі перехід землі в спадщину обложений був досить великим податком на користь корони, котра получила таким способом і великий авторитет і зиск.

Низшу адміністрацію і суд Вільям залишив стару, саксонську, при котрій, як ми бачили, людність краєва мала певну самоуправу, — та в ті часи ніякий царь не знайшов би стілько урядників, щоб упорядкувати всю адміністрацію і суд на лад централістично-бюрократичний. Осібна бюрократична порода мусіла в Європі вирости поволеньки. Але в горі держави Вільям установив правильну систему догляду за адміністрацією, руководством судом, а надто порядкуваня фінансами, систему строго бюрократичну, подібну до римсько-візантійської.

*) Звісний своєю вченістю і благочестем Ланфранк (родом Італіянець), аббат монастиря св Бека (Bea — коса в морі) в Нормандії, а потім архієпископ в Кентербері і прімас Англії, був другом Вільяма і верховним суддею. Намісником (justiciarius) при нему. Окрім того всі канцлери в часи Вільяма I-го, окрім одного, були з єпископів.

Центральним місцем є була королівська палата (*curia regis*) з висшим урядником — головним суддею (*capitalis iudiciarius*), котрий був *alter ego* короля, і з фінансовим урядником, котрий получив потім ім'я *Scacarius* (*Exchequer*) від стола подібного до шахматної доски, за котрим він вів свої рахунки, з секретарями, з котрих головний звав ся *cancellarius*, з верховними суддями, до котрих поступали всі процеси в апеляційнім порядку і котрі часами обїїздили державу. Скелет сеї висшої бюрократії зостав ся в Англії і доси, як і многі єї терміни *).

Вітенагемоти не були зовсім скасовані Вільямом I. Подібне не могло в ті часи прийти в голову ні одному найбільшому деспоту, бо тоді ще ніхто не ставив принципіально справи про верховну власть між королями і народом. Такі збори, як вітенагемоти, не були противні королям і могли бути їх званням. Зараз побідивши свого супірника Гаральда Вільям I. скликав звичайний саксонський вітенагемот, котрий признав єго королем. Розуміє ся, що після саксонського бунту 1067 р., погибелі і експропріації важніших тенів саксонських старий вітенагемот утратив свій змісл, але Вільям I. усе таки скликав іноді ради своїх важніших бояр, ради, котрі під латинською назвою *consilium* фактично майже зливались з *curia regis*, а окрім того скликав своїх прямих вассалів на зїїзди до свого двора, котрі були в купі і пирами і смотринами; тут король міг і радитись, звісно, з більше вельможними і улюбленими від него людьми. Такі зїїзди переважно бували в великі празники і звались *curia de more* (придворні збори по звичаю); Вільям на них показував ся в королівській короні.

Всі такі збори не перешкаждали при Вільямі I. самодержавству короля, а зїїзди вассалів були для него навіть пригодою показати себе в усій своїй силі, як напр. на зборі вассалів у 1086 р. після редакції *Domesday-Book*, коли Завойовник приняв ще раз ленну присягу своїх вассалів за землі вписані в той реєстр. В законах, котрі дійшли до нас від Вільяма I., він говорить як самодержець: предписує, велить, забороняє, постановляє від себе (*praecipio, prohibeo, abo* в множ. числі *volumus, praecipimus, statuimus*). В двох-трьох випадках говорить він про згоду єпископів і світських

*) Памятником роботи королівської адміністрації в Англії в часі Вільяма I. зостав ся реєстр названий *Domesday-Book* (книга божого Дня або Страшного Суду), земельно-служебний катастр, котрий написати зробило б честь і новішим статистикам. Нічого подібного середньовічна Європа не виробила ні в одній державі.

вельмож (*consensu episcoporum et principum*) і лишень одна постанова оголошена Вільямом I. як результат „спільної ради і ради єпископів і всіх світських вельмож царства“ (*communī concilio et concilio episcoporum et omnium principum regnī*) — се постанова про компетенцію світського і церковного суду. Се була справа делікатна і вимагала старанного obeуду людьми знаучими звичаї і канонічне право, а також як найбільшої публичности. Тільки ж не треба дуже складатись у тексті сеї постанови на слова „спільна рада“ (*communī concilio*) і уявляти собі раду ту дуже демократичною. Формули франкські VII. ст., котрі говорять про ради зовсім аристократичні, як про „спільне віче народу“ (*conventus generalis populi*) мусять бути нам тут пересторогою *).

Ради магнатів і спільні зїїзди вассалів часів Вільяма I. мають лишень ту вагу для дальшого зросту вільности в Англії, що вони все таки піддержували в ній звичай національних зборів. Тільки для того, щоб вони розвились в пізнійші англійські парламенти, треба було особно сприяючих обставин. Хоч і як чудно може показатись на перший раз, а в числі тих обставин важне місце займає власне та велика сила, котра була вироблена Вільямом I. для корони королівської, сила, якої в ті часи корона не мала нігде в зах. Європі. Вільям I. створив ту силу і для себе особисто, бо він був людина властолюбива і здирчива, хоть і щедра, і для центральної державної власти в загалі.

Більшість сучасних Вільямови I. людей видимо нічого не мала проти его абсолютизмови, а найбільше образовані з них, духовні, навіть помогли ему розвиватись. Але монархічний абсолютизм має слабкий бік у тому, що при нему хід державної машини занадто залежить від осо-

*) Аристократичний характер сих франкських зборів, що не мали нічого спільного з вічами Тацітових Германців, прекрасно показаний у *Fustel de Conlangue, Histoire des institutions de l'ancienne France. La monarchie franque*. Докладні звістки про встанови Вільяма I. знаходять ся в названих вище капітальних працях *Freeman, History of the Norman conquest* і т. д. і *Stubbs, The constitutional history of England*. Покази документів про ради і зїїзди старої Англії зведені в праці *Parry, The parliaments and Councils of England (1849)*. З загальних оглядів історії Англії назвемо тут як найбільше прилежні *Larpenberg, Geschichte von England* (продовжена *Pauli i Brosch*); коротшу але живу *Green, History of English people* (єсть рос. переклад); з праць юристів назвемо *Gneist, Englisches Verwaltungsrecht* і *Englische Verfassungsgeschichte* (єсть рос. переклад — *Історія государственныхъ урядженій Англії*); *Glasson, Histoire du droit et des institutions politiques, civiles et judiciaires de l'Angleterre, comparés au droit et aux institutions de la France*.

бистого характеру царя державця. Тим часом уже найблизший наслідник Вільяма I. на престолі Англії, син єго Вільям II. (Рудий) не мав добрих ознак батька, і в єго руках сильна власть Завойовника стала тяжким для людности жерелом насильства і грошевого здирства. Подібне повторилось не раз при дальших наслідниках Завойовника.

Скривджені таким деспотизмом не могли і пробувати противитись єму кожний нарізно, як се могли робити дужі барони континенту. Англічанам оставалось одно з двох: або склонитись під ярмом деспотизму, або стати против него сполученими силами в імя спільного права, котре б не порушаючи в королівській власті і встановках, що єї окружали, того, що потрібне було для державного добра, відняло у неї деспотичний, злостно-капризний і здирливий характер. Позаяк англійська середньовічна громада все таки не мала доволі звички до неволі, яка виросла в Азії і в Візантії, а до того ще й королівська власть Англії не мала в своїх руках таких сил, як власть римських імператорів і головно їх війська, то перед Англією стала друга з показаних више альтернатив. Ось у чому був головний добрий наслідок тієї сили королівської власті, яку створив Вільям I. Англія переживши раніше других західно-європейських держав правильну систему королівського абсолютизму, раніше других мусіла приступити і до того, щоб систематично ж єго урізувати.

Се головна, більше загальна причина зросту вільних порядків у Англії. Але поки вона дала себе знати, проявились другі, часткові, з котрих деякі навіть можна назвати випадковими. Історик не може легковажити і їх, бо реальне жите не є логічна схема, а складається в прояв найрізніших.

Державна вільність — ростина дуже ніжна. Звісно, рух до неї зароджує ся з певних загальних обставин історичних на ґрунті потреби загальнолюдської. Але вона досягає ся лишень при особливо сприяючих обставинах. Ми бачили, що вона не встигла вирости на Сході, не могла вдержатись в класичному світі ні в більшій частині середньовічних італіянських республік і в більшій частині нових європейських держав, а розвилась лишень в Англії, Швейцарії і Нідерландах.

Можна думати, що загальні умови історичного розвитку західно-європейських народів, а власне боротьба класових привілеїв і земської автономії з абсолютизмом королів, освічена теоретично суммацією культурних впливів біблійного лібералізму і республіканських споминів класичних і італіянських середньовічних, а також прикладом до політики вільности думки, котра взяла нарешті гору в науках, привели б

таки всі ті народи до свідомої політичної вільності. Тільки ж нам важко було б собі і уявити, які б то були форми тієї вільності, коли б середньовічна вільність не зосталась і не розвилась поступово в Англії з Шотландією, в Швейцарії і Нідерландах. Найбільше важкий був для других європейських країн примір Англії, як держави більшої ніж Швейцарія і Нідерланди, а до того все таки монархічної, а не відрізненої від других подібно федеральним республікам Швейцарській і Нідерландській. Ось через що для історика політичної волі так важкі всі особні умови життя цих трьох держав: Англії з Шотландією, Швейцарії і Нідерландів, умови географічні і історичні, котрі дали можливість зберегтись і розвинути середньовічній вільності.

В Нідерландах справі вільності допомогло на пів морське становище країни серед двох монархічних систем, французької і австроіспанської, з котрих ні одна не встигла міцно захопити сю країну раніше, ніж обидві вони стали воюватись проміж себе за панування в західній Європі. В Швейцарії гори (котрі однак самі по собі не повели ще за собою вільності напр. в Тіролю) помагали людям оборонятись від централістично-абсолютних замірів австрійських князів, коли тим часом становище Швейцарії на дорозі між Германією і Італією давало Швейцарцям можливість зручно лавірувати між спорядженими проміж себе панством і імператорами і уривати собі привілеї, а в той же час провадило в сю країну культуру південну і північну, а з нею і свідомість.

В Англії допомогло зростови вільності ві островне становище, котре робило менше потрібними диктатуру і постійне військо, а також ті відносини, які встановились в сій країні в наслідок норманського завоювання. Про важкіші з них ми сказали вище. Треба ще сказати про подвійність стану англійських державців як королів Англії і князів ріжних країн у Франції, вассальних тамтошнім королям. Ся подвійність роздвоювала і енергію королів в Англії. Нарешті мають свою силу і зовсім принакдові пригоди дінастичні і конкуренція за престол Англії між ріжними принцами, потомками Вільяма I. Ся конкуренція кілька разів робила престол Англії *de facto* виборним і нагадувала царям і народови про верховні права остатнього.

Вже по смерті Вільяма I. (1087) підняв ся спір за наслідуване престолу, бо Завойовник не хотів передавати корону Англії старшому синові своєму Робертові, котрий повставав проти батька вкупі з баронами Нормандії. На смертній постелі (в Нормандії) Завойовник назначив Робертові лишень Нормандію, а Англію віддав другому синові

Вільямови II, котрий поспішив ся поїхати в Англію і там опер ся більше на Саксонців ніж на Норманів. Роберт, досить авантурний по характеру, нарешті лишив Англію брату, а сам пішов у хрестову війну в Палестину. По смерті Вільяма II. (1100) Роберт оянь міг заявити свої права на корону Англії, але третій син Завойовника Генріх поспішив ся зібрати своїх прихильників, обявити себе королем Англії і коронуватись, хоч при тому було дуже мало присутних, навіть духовних. Позаяк такий вступ на престол мав характер узурпації, то Генріх I. мусів шукати собі популярности в обіцянках поправити те, що пороблено було в часи гніучого і здирливого урядування Вільяма II., котрого всі не терпили, а надто духовні за єго безцеремонне здирство. Генріх I. зараз після коронації видав маніфест, котрий уважає ся за першу хартію про вільність в Англії*).

Хартія ся починаєть ся словами:

„Генріх, син Вільяма короля, по смерті брата свого Вільяма з божої ласки король Англічан, бажає здоровля всім вірним.

„Знайте, що я з божого милосердя і за спільною згодою баронів усеї Англії коронував ся на короля сего королівства, і позаяк королівство було притіснене несправедливими податками, то я з пошани до бога і з любови, котру до вас маю, перш усього роблю святу церков божу вільною, то б то не буду ні продавати ні віддавати в найми (церковні маєтки і уряди), ні в випадку смерті архієпископа або єпископа а'о аббата не візьму нічого з маєтків церкви, ні з людей єї, поки не вступить в неї наслідник. І всі лихі установи (*malas consuetudines*), котрими королівство Англії було несправедно пригнічене, я касую.“

Таким способом перша „вільність“ давалась церкві, тоб то власне духовним урядникам. Ся вільність була в касованю самовільного забору королем у свої руки маєтку церковного в часи вакансії місця архієпі-

*) Хартія Генріха I. збереглась в списах XII і XIII ст. Два списки з XIII ст. звуть єї *De libertate ecclesiae et totius Angliae observanda* (про вбереженє вільности церкви і всеї Англії) і *Carta regis Henrici primi de libertatibus, concessis Anglis* (хартія короля Генріха I. про вільности відступлені Англічанам). Очевидно, що се назви, котрі відповідають XIII-му ст., часам свідомих спорів з королями за вільність, перенесені заднім числом на хартію XII ст. Нові, приступні всім виданя хартії Генріха I. як і других подібних див у Stubbs, *Select charters and other illustrations of english constitutional history* і у Bémont *Chartes des libertés anglaises (1100—1305)* в *Collection des textes pour servir a l'étude et a l'enseignement de l'histoire*, publiées sous les auspices de le Société historique.

скопа, єпископа і ігумена монастирського. Уступки, які далі дає король людям світським, також далекі від загальних формул про вільність, які бачимо в нових конституційних хартіях. Се обмежене переважно економічних утисків, котрі робив попередній король своїм прямим вассалам, котрих маєтки вважались за власність короля, а через те король дозволяв собі вимагати від них податки, переслідувати їх, а також керувати долею сиріт, дочок вассалів, їх удов, вступатись в грошеві обовязки вассалів і т. і. По таким точкам Генріх I. обіцяє різні полегкості і усунує старих утисків. Загальний політичний характер має лишень одна заява, котра власне нагадує про прерогативу королівську, а не про вільність підданих. Се наказ вдержувати кріпкий мир в усему царстві і обіцянка охороняти єго. До новітших думок про політичну вільність підходить лишень один параграф хартії Генріха I.: „вертаю вам закон Едуарда короля (Сповідника) з переминами, котрі зробив батько мій по раді з баронами своїми“ (*consilio baronorum suorum*).

Власне ніякого кодексу законів Едуард Сповідник не видавав, і коли при Вільямі I. в 1070 р. читали прилюдно кодексе під назвою законів Едуарда, то се мусів бути звод, котрий видав Капут Вел. на основі давнішого кодексу Едгара. Слова „закон короля Едуарда“ значили для сучасників Генріха I., а надто для Саксів, старі, привичні їм і через те добрі звичаї і постанови, котрі ламались часто волею новітших королів, а також і все те миле для Англічан, що вони могли собі уявити в громадських порядках). Слова „закони Едуарда“, про поновліне котрих говорили королі і піддані в Англії не раз і потім, були на певну частину фікцією, котра оживала в думках Англічан в тяжкі часи королівського деспотизму і помагала Англічанам добиватись власне нових прав під видом повертання старих. Історія знає чимало таких фікцій з тих часів, коли новітша думка про поступ не істнувала і коли люде в загалі поставляли ідеал по заду, а не по переду*). Слова хартії Генріха I. про те, що перемини в законі Едуарда востануть ся лишень ті, котрі зроблені батьком єго за радою ба-

*) Сповідник Едуарда був одноково милий і для Саксів і для Норманів: для перших тому, бо се був остатній саксонський царь, для других тому, бо він жив довгий час у Нормандії, усвоїв норманські звичаї, був своєю Вільяма I., котрий уважав себе єго законним наслідником. Побожиість робила Едуарда надто милим для духовних.

*) У нас на Україні такою фікцією були вільности, буцім то получені козаками від Степана Баторія. Історики і доси говорять про них, хоча в документах Ст Баторія нема й сліду їх.

ронів его, мають в собі теж частину фікції, бо Вільям I., як ми бачили, рідко коли видавав закони за радою баронів. Сі слова не треба брати на стільки в зміслі ретроспективнім (як се роблять історики, котрі всплюють ся вивести вільні порядки зі старовини як найбільше сідої), скільки як обіцянку на дальші часи видавати нові закони, котрі б переміняли *status quo*, по згоді з баронами.

Сю хартію Генріха I. підписали свідки, немов поручники: два єпископи, один кандидат на єпископа (*electus*) і шість баронів.

Хоч і як мало справжніх вільностей мала в собі хартія Генріха I., король сей, втвердившись на престолі, почув свою силу і вправляв самодержавно. Він навіть хотів звівечити копії своєї хартії 1100 р., так що вони стали дуже рідкосними. Тільки Генріх уподобляв ся до свого батька, а не до брата, то б то був людина хоч і тяжка, але розумна, сурйозно дивив ся на свій чин королівський, розумів его обовязки. Через се більшість підданих була задовольнена его довгим панюванєм (1100—1135) а особливо Сакси, що почали відпочивати від нагніту норманських баронів, котрих король строго держав у межах закону. Генріх систематично піднімав у чинах людей невелиможного стану, випереджаючи в сему французьких королів кінця середніх віків. Звичайні за Вільяма I. зїїзди вассалів (*curia de more*) Генріх I. скликав менше регулярно і з сего боку держав себе ще більше абсолютним монархом, ніж его батько. Тільки все таки ті зїїзди вдержувались. Окрім того в часи Генріха I. розріс ся новий елемент громадський, котрий потім получив і політичну силу — міста (городи, бурги), котрим Генріх давав грамоти на певну самоуправу (грамоти Лондону і Йорку див. у *Stubbs, Select charters*).

Але по смерті Генріха I. випадки внять зробили корону Англії *de facto* виборною. Генріх I. не лишив по собі синів, і за наслідкуване его корони підняв ся спор між его племінником по сестрі Степаном, графом Блуа, і дочкою его Матільдою, що була перше за мужем за римсько-німецьким імператором і звалась імператрицею, хоч тепер була замужем за Готфрідом Плантагенетом гр. Анжуйським. В війну за престол вступили і міщане Лондона, котрі дозволили собі то признавати Матільду „панією“ Англії, то переставати єї слухатись*). Більша частина вельмож царства, зібравшись на раду (*primores terrae, majores natu, consultu quique proveciores, concii-*

*) Літописець (*Malmesbury*) говорить із сего поводу, що Лондонці вважають ся немов за магнатів (*quasi optimates, sicut proceres*) через великість їх міста.

lium coegere — як кажуть літописі: „перші в землі, старші родом, і розумом дужші, сотворили раду“) признали королем Степана (1135 — 1154), при чому голова духовенства „потребував, щоб була вернута і шанована вільність церкви“ (exegit de libertate reddenda Ecclesiae et conservanda). Степан мусів видати харгію, подібну до харгії Генріха I. але з деякими більш рішучими в ліберальнім напрямку уступками (1136).

В початку сеї харгії Степан признає себе „королем вибраним згодою духовенства і народа, коронованим від архієпископа і втвердженням від папи“ і далі більш усього говорить про ненарушимість духовних маєтків і прав єпископів, обіцяє вернути церкві маєтки, котрі вона мала при Вільямі I. потім відрікає ся від лісів, котрі прилучено до царських за Генріха I. і під кінець обіцяє держати „добрі і старі закони про кари за убійства як і про суди в загалі“ *). Свідками під харгією підписались два архієпископи, одинадцять єпископів, канцлер, племінник короля і двадцять і один барон.

Тільки ж Матільда не зрікалась своїх прав, а коли вона мусіла покинути Англію, то претендентом на корону єї явив ся син єї Генріх. Після довгої боротьби серед вельмож склалась по мудрости, котра і тоді вже була в англійської аристократії, середня партія, на чолі котрої стали два єпископи, і вона влагодила згоду між Степаном і Генріхом: перший зоставав ся королем до смерти, а другий признавав ся єго наслідником. Згода була ствержена на зїїзді духовних і світських вельмож, при чому постановлено було стільки ж в інтересі короля як і держави зруйнувати приватні кріпости, котрі були збудовані в часи війни за корону, і вернути королеві маєтки захоплені баронами ріжних партій.

Генріх II. теж мусів видати харгію. В ній король уже не говорить, як Стефан, про свій вибір, але просто „підтверджує богові і святій церкві і всім графам і баронам і всім людям своїм усі уступки і подарунки і вільності і вільні звичаї, котрі Генріх I. дав, чи уступив“, а в купі з тим усі ті „надужитя, котрі той знищив і скасував“, внук єго „згоджував ся скасувати і знищити, за себе і за своїх наслідників“. Коротенька харгія ся двічі говорить майже тими самими словами. Приклад в ній слова вільности (libertates) не лишень до церкви, а й до світських і слова „всім людям нашим“ показує поступ думки про вільність і рівність перед державою серед Англічан, а обіцянка

*) Харгію Степана див. у Stubbs, Select Charters, і в Vermont op. cit. В збірці Стебса єсть і друга, коротша і може раніша харгія Степана.

Генріха II. за себе і за своїх наслідників не допускати надужити показує початок певної свідомости про сталі межі для власті короля. Коли сопоставимо ці досить широкі вирази хартії Генріха II. з досить тісними і конкретними уступками, котрі давав Генріх I. духовним і світським баронам, а також коли звернемо увагу на те, що хартія Генріха II. покликує ся на хартію Генріха I. як на свій авторитет і жерело, то побачимо, що сама ся хартія Генріха I. почина вже ставати фікцією подібною до „закону Едуарда“, під котру підставляють ся зовсім нові політичні змагання. Навіть те, що хартія Генріха I. стала рідкосною, помагало такій ідеалізації.

Вступ на престол Англії в особі Генріха II. анжуйської династії, котра мала великі землі у Франції, зміцнив одну відміну стану королів англійських, котра вже давалась у знаки і за норманської династії, а власне подвійність інтересів тих королів. Їм завше доводилось лишати Англію для того, щоб порядкувати їх континентальні землі або воюватись з поводу них. Генріх II. з 35 років свого царюваня в Англії (1154—1189) лишень 13 років прожив там і то лишень тричі жив там під ряд по 2 роки. Син его Річард I. (1189—1199) зг. десять років свого царюваня лишень двічі був у Англії: кілька місяців після коронації і кілька тижнів після полону. Се привчало Англічан до думки про безособистість королівської власті, котра показувалась перед ними в виді певних державних урядів далеко більше, ніж в виді конкретної особи державця. Король Річард, як державець, людина мало варта пошани назначає таких же і державних урядників. Але Генріх II., людина розумна і постійна, держав на місцях головного судді-намістника (*justiciarius*) і канцлера людей знаючих і шановних, котрі високо поставили достоїнство королівських канцелярій і поклали початок характеристичному англійському розуміню думки про те, що воля короля і закон — теж саме, в такому змислі, що від короля не може (розуміє ся: і не мусить) вийти нічого противного законам краєвим і правді.

В такій думці є, звісно, фікція і свого роду самообман, але ся фікція здержує самого короля і в купі з відрізняванем думок про королівську власть, котра себе проявляє в правильно роблящих державних урядах, і про випадкову особу короля, родить ту характерну річ, що в Англії королівські урядники, а надто судді, часто являлись представителями легальної опозиції против самоволі королівській, котрій вони не хотіли піддаватись в імя святости королівського ж закону. Ся ознака розвилась в Англії помалу, вкупі зі зростом участі парламенту в за-

конодавстві, але початок її був покладений ще в часи Генріха II. Ми побачимо незабаром, як думка про праведність учинків короля була повернута проти такої завідомо негарної особи, як син Генріха II. Іван.

Канцелярії Генріха II. дбали особливо про суди. До сего часу належить упорядкуване об'їздів країни королівськими судьями (*assizes*) і участі в суді їх присяжних (*jury*), що в суті своїй зостає ся в Англії і доси. Уряд Генріха II. не бояв ся зїїздів вассалів, а навпроти потребував їх для своїх державних цілів, і через те зїїзди ті відбувались часто: в деякі роки навіть по три рази. Неприсутність короля віднімала в них характер смотрин, на которых король являв ся перед вассалами як їх особистий повелитель, носячий на собі корону, як се було при Вільямі I., а давала їм характер установи державної. За сими зїїздами все більше вдержувалось імя великої ради (*magnum consilium*). Вони активно помагали впорядкуваню державної адміністрації, підпираючи її своєю згодою. Так по згоді з великою радою були передані всі коменданства в кріпостях в руки урядників королівського двору (*de privata familia regis*); так за тою ж згодою були встановлені порядки судові і т. і.*)

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

*) Літописці говорять про се характеристично: „перейїхав король у Віндзор і архієпископ йоркський і єпископи з ним. І зїїшлись туди до него майже всі графи і барони і рицарі (*milites*) царства з кіньми і оружем, щоб іти, куди король звелить. По довгих розмовах про мир і порядок у царстві король, по раді єпископів і графів і баронів своїх перемінив комендантів (*custodes*) у кріпостях Англії, і передав їх в коенду рицарям з его власного двору“ (р. 1177). „Як зїбрались єпископи і графи і вельможі (*proceres*) царства в Віндзор, то король по їх спільній раді (*communieoium consilio*) в присуїтности сина свого поділив Англію на чотири частини і над кожною поставив розумних людей, і потім послав їх по назначених для кожного частинах, щоб творили суд в народі“ (р. 1179). Гл. *Select charters*, 131. В першому примірі ми бачимо, що на зборі були і прості рицарі (прямі вассали короля, т. зв. *qui de rege tenebant in capite*), але лишень для походу, а, по слову літописця, король радив ся лишень з магнатами. В другому примірі на зїїзді були самі магнати.

СТАРІ ХАРТІЇ ВІЛЬНОСТІ.

II.

Середньовічні англійські хартії.

3. Католицький клерикалізм і початок свідомого лібералізму в Англії.

Отся впорядкована королівська адміністрація мусіла дійти до конфлікту з тою суспільною силою, що первісно сама помагала єї розвивати, а власне з духовенством. Тогочасна церков з погляду на свій устрій, на своє суспільне становище і свій настрій геть неподібна була до церкви перших часів християнства, хоча признаки єї й розвилися логічно з тих зародів, які існували вже в часах апостолів. Можна сказати, що середньовічна християнська церков, з єї єрархією і богацтвами віддалилась від новозавітного характеру а наблизилась до старозавітного. Такій переміні основного характеру відповідала й переміна політичних думок у тій церкві. Бажаючи по давньому бути підготованєм царства небесного церков зовсім не думала тепер підлягати царству земному навіть у світських справах, але хотіла панувати над ним, або бодай займати в нім упрівілейоване, виключне положене, як свого роду царство боже в царстві людському. Духовні хотіли бути верствою вільною від усяких обовязків супроти держави, від усякої одвічальности перед нею, а при тім задержати свої богацтва, в тім числі й землі, котрі по феодальному погляду були власністю пануючого, відступленою посідачеви в заміну за обовязок служби, особливо військової. А церковні маєтности, побільшуючись де далі тим більше через даровизни за спасеніє душі даруючих і не роздроблюючись через спадкові поділи, дійшли до того, що в деяких краях зах. Європи більша часть землі була власністю церкви. Конфлікт між церквою і державою був неминучий. Конфлікт сей вибух в XI. в. поперед усього в Німеччині, де задля виборного характеру і міжнародного значіння цісарства, голови держави, цісарь з одного боку, а папа, голова церкви з другого, стали прямійше один проти другого. Та він проявив ся і у всіх других краях католицької Європи.

Сей конфлікт примусив представителів церкви висказати ясно своє розумінє о світській власті і єї відносинах до духовної. Розумінє те показалося досить далеким від апостолського а досить близьким до по-

глядів старозавітних пророків. Біблійний теократичний лібералізм, щоб не сказати навіть ураз із Ренаном, анархізм, ожив опять і то в величезнім розмірі. Характерний зразок того лібералізму ми маємо в листі папи Григорія VII. до Германа, єпископа Метцу, писаним в часі боротьби папи з цісарем Генріхом IV. в р. 1081 *). Власні слова сего листу ошадять нам багато пояснень що до участі клерикалізму в виробці ліберальних політичних ідей в середніх віках.

Папа хоче вяснити єпископам, за що виклято цісаря з церкви і покликає ся на приміри з історії пап і цісарів Візантії, на слова Ісуса Христа до апостола Сімона-Петра: „Ти камінь, на котрім побудую церков свою,“ на слова ап. Павла: „Хіба ви не знаєте, що ми будемо судити і ангелів“ (I. Кор. VI. 3) і так пише далі:

„Так само і св. папа Григорій († 604) постановив, що королі повинні тратити свою гідність, коли вони посміють нарушити постанови апостольського престоло. Ось як писав він до Сенатора: „Коли який небудь король, священник, суддя або світський достойник, знаючи отсю нашу постанову, посміє поступати против неї, то нехай буде позбавлений свого уряду і свого достоїнства“. Тай чиж може достоїнство, внайдене світськими людьми незнаючими бога, не підлягати достоїнству встановленому волею всемогучого бога для слави божої і дарованому світові божим милосердем? Ми віримо, що спаситель наш єсть бог і чоловік і рівночасно найвисший первосвященник і голова всіх священників, що сидить по правій руці бога вітця і причинює ся за нами. Ми знаємо також, що він згордував царством сего світа через те, що сила сего віку горда, і вибрав хрестове первосвятительство. Хто не знає, що королі і князі почались і походять від тих, що не знали нічого про бога, але гордощами, розбоями, хитрістю, вбійствами, одним словом: усілякими проступками здобували собі власть від князя сего світа, т. є. від діавола, щоби з сліпою пристрастю і нестерпною неправдою панувати над подібними до себе. Колиж ті королі і князі топчуть ногами слуг божих, то з ким можна їх порівняти, як не з тим, хто єголова проступків, з діаволом, котрий спокушував найвисшого первосвятителя, голову всіх єпископів, сина найвисшого, мовлячи: „Дам тобі всі царства сего світа, коли впадеши і поклонити ся міні“?

*) Лист сей дійшов до нас в книзі Брунона Магдебурського о війні против Генріха IV. (Bruno clericus Magdeburgensis, De bello Saxonico, в Пертцових Monumenta Germaniae historica V, 327—384, німецький переклад в Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit, 21, російський у Стасюлевича, Історія середніх віковъ II.).

„В початку свого пастирського листу Амвросій мовить: „Епископська честь і високість, брати мої, висша над усяке порівнане. Коли ти покладеш побіч епископства блиск королівської власти і діадем князів, то побачиш, що царська власть низша від олова з порівнянню з блиском золота. Аджеж бачите, що королі і князі кланяють ся лицем до ніг священників і цілують їх руки, надіючись виеднати їх молитвами опіку всевишнього.“

„Ти повинен також тямити, милий брате, яку високу власть дають заклинателеви, коли его ставлять духовним провідником для вигнання злих духів. Ся власть геть висша від усякої світської власти. Всі королі і князі земні, що живуть безбожно і не проявляють у своїх ділах страху божого, підпадають власти злих духів і находять ся у них в невольницькій залежности. Не хочачи кермуватись духом божеської любови, яким кермують ся благочестиві священники, щоби направляти свою власть на славу божу і спасеніє людей, князі приймають власть тільки на те, щоб проявити нестерпні гордощі і служити своїм пристрастям.

„Кождїй християнський король, приближаючи ся до кінця життя, з слезамі просить священника о поміч, щоби не попасти в невольницьку темницю, щоби з птьми дійти до світла і вільним від пут гріха явити ся на суд божий. Але котрий — не говорю священник — котрий навіть світський чоловік коли небудь у годину смерти для спасенія душі кличе на поміч земного короля? Котрий король або цісарь може своєю властю вирвати християнина з під власти діавола через тайну хрещеня, поставити его між дітьми божими і скріпити его духовні сили через тайну миропомазаня? Хто з них може своїм словом доконувати найважнійшу християнську тайну переміни хліба і вина в тіло і кров господню? Або кому з них дана власть вязати і увільнювати на землі і на небі? Відси ясно видно, які високі прикмети має власть священника.

„У кого є хоч троха здорового розуму і деякі відомости, той не може сумнівати ся про те, що гідність священників висша від королівської. Коли ж королі за свої гріхи відповідають перед священниками, то хтож має більше права судити їх, як не папа римський? Коротко мовлячи, кожний добрий християнин має далеко більше права до королівського титулу ніж лихі князі. Бо християнин шукає слави божої і має над самим собою тверду власть, а князі дбають не про божу честь, а про свою власну, вони вороги самих себе і люті кривдники своїх ближніх. Християнин є член тіла Хри-

стового, правдивого царя, а вони члени диявола. Християнин панує над самим собою, щоби потім вічно панувати з царем царів, а вони з усею своєю властю на віки вічні підуть мучити ся разом з князем тьми, котрий є царем над усіма синами непослуху.

„Маючи обовязок обертати ся з словом упізнання до кожного, відповідно до его гідности і становища, ми стараємось також уоружити й королів, цісарів і всіх пануючих зброєю покори, щоб вони нею втишували бурхаючі хвилі і рвучі потоки гордоців. Бо ж ми знаємо, що дочасна слава і світська власть особливо уособлюють до зарозумілости, так що наділені властю звичайно гордують покірною мудрістю, гонять ся за власною славою дбаючи про пановане над ближніми. Тому то для королів і цісарів дуже корисно, щоб їх серце, завсігди готове пишати ся великими ділами і впивати ся власною славою, знало дорогу до покори і розуміло, що власне сего їм і треба найбільше боятися, що справляє їм розкіш. Таким робом вони могли би зрозуміти, яка небезпечна і страшна їх королівська або цісарська гідність і що дуже небогато з тих, що посідали ту гідність, здобули спасеніє і з милосердя божого найшли ласку; але й ті з поміж них не були так прославлені духом божим в церкві, як дуже многі люде низького стану. Від початку світа до наших днів не найдемо в гідних віри писанях навіть сімох цісарів або королів, котрих жите відзначалось би такою набожністю і такою силою чудес, як жите многих других, що відрекли ся від сего світа; хоча ми радо віримо, що більша часть їх одержала спасеніє у всемогущого бога по его милосердю. Не буду порівнювати їх з апостолами і мучениками, але питаю, котрий цісарь або король зробив такі чуда, як св. Мартин, Антін або Бенедікт? Котрий цісарь або король воскрешав мертвих, очищував прокажених, робив сліпих видющими?

„От тому то королі і всі пануючі тим більше повинні боятися гесни, чим більше вони тут, на землі, мають привілегій перед своїми ближніми для власної роскоші. „Сильних людей сильно будуть мучити“ говорить св. письмо. Чим більше людей їм підлягає, тим більший рахунок вони повинні віддати господеві. А коли для всякого богобоязливого чоловіка дуже важна задача спасти свою душу, то якже тяжка ся задача для царів, пануючих над тисячами душ! І далі, коли церков вимагає строгої покути за убійство одного чоловіка, то як буде поступати з тими, що погубляють тисячі людей для своїх честолюбних цілей? Вони, правда, говорять: „Наша вина!“ але в душі радують ся розливом крови, доконаним для піддержання того, що вони називають своєю

честью, і не роблять нічогосінько, щоб запобігти такому нещастю, послаючи своїх ближніх як найспокійніше в огню гесенну.

„О як би ті, котрих свята церков по зрілій розвазі покликає на цісарство або королівство, не для марної слави, а для спасенія многих людей, слухались церкви і завсігди пильнували, щоб не сповнилось на них те, що мовить св. Григорій у згаданім уже пастирськім посланію: „До впавшого ангела подібний стаєсь чоловік, коли думає, що надто важна річ бути подібним до бога. Так покірно-мудрого Саула високість власти довела до зарозумілої гордості. За-для своєї покори він був покликаний, а за гордість був скинений, як свідчить сам господь, мовлячи: „Чиж не справедливо те, що коли ти був малий у своїх очах, тебе поставлено головою племен Ізраїльських і Вічний чиж не помазав тебе на царя Ізраїля?“ (І. Царств XV, 17). А троха далі: „Дивним способом він був великим у бога, коли видавав ся малим для себе самого; але скоро сам себе почав уважати великим, то зробив ся малим перед господем.“

„Коли б земні царі були проняті покорою, коли б у своїх серцях завсігди мали любов до бога і ближніх а врешті коли би завсігди оглядались на милосерде того, котрий сказав: „Навчітесь від мене: я тихий і покірний серцем“ (Мат. II, 23)! Держачись сеї науки, з цілою покорою вони з сего невольницького і швидко минушого царства перейшли б у царство правдивої свободи і вічності.“

В сих словах наши бачимо часто релігійного ентузіаста, котрий не прикладає ніякої стійности до світської суспільности і до всіх її форм і не плакав би, як би вона зовсім розсипалась на атоми. Але й тверезіші католики, вчені схолясти, що писали в середніх віках трактати о керманню державою, піддержували саму суть ідей виложених в листі Григорія VII. о відносинах між світською і духовною властю. Згадаємо тільки знаменитого католицького енциклопедиста XIII в. Тому з Аквіну, автора книги *Summa Theologiae* і трактата про закони (*De legibus*), а також автора книги про керманне пануючими (*De regimine principum*), котрої авторство деякі приписують також Томі з Аквіну. Ті католицькі політики хочуть оминати апостольські реченя про божеське походженє всякої власти і про обовязок христіянина слухатись єї. Бог — мовить Тома — встановив тільки власть загалом, а форма власти походить від людей. І він вертає ся до класичних поглядів о тім, що перше жерело власти державної лежить в масі народа (*multitudo*) і малтьє близький до поглядів Полібія і Цицерона ідеал правління, котре б містило в собі разом елементи монархії, аристократії і демократії, хоча

згоджується, як і многі класичні теоретики, на те, що найліпше правління було би правління доброго монарха. В усякім разі лихих царів, тиранив Тома дозволяє скидати. „Не царство існує для царя, але царь для царства“ (regnum non est propter regem, sed rex propter regnum). Тиранське правління є несправедливе, бо змагає не до загального добра, а до добра того, хто править, от тим то скинене сего правління по суті діла не є ніяким бунтом. Радше тиранив заслугує на назву бунтівника“ — говорить св. Тома в своїй Summa Theologiae. В коментаріях до Політики Арістотеля він робить навіть обовязковим повстання против тиранив: „против тиранив (virtuali) піднімають повстання зовсім справедливо і грішили б, як би не повстали“. Розуміє ся по поглядам св. Томи і его школи царь, що супротивляє ся власти церковній, є очевидний тиранив, і церков має незаперечене право скидати виклятих нею царів. На закид, котрий виринає в умі при згадці о перших віках християнства і котрий в своїм часі підносила католицька королева Марія Стюарт против біблійно-республіканських теорій Нокса (Кнох): чому ж то церков не скидала навіть такого Юліана Апостату, св. Тома відповідає зовсім простодушно: „бо церков тоді ще була за слаба“*).

Як же далеко ми тепер від апостолів Петра і Павла! Подібне клерикальне народовольство ми здиблемо ще в XVI—XVII вв. в писаннях протестантських пуритан, а також у єзуїтів і проповідників католицької ліги у Франції, котрі покликуючись на старозавітні біблійні приклади проповідували принціпи народовладства і тиранивбійства. Всі такі теорії, починаючи від ідей пани Григорія VII. а кінчачи думками пуританця Нокса, тим головню різнять ся від правдивого політичного лібералізму, що на першій пляні ставлять інтереси церкви, а не народа яко горожанської суспільности. От тим то вони доходять до народовольських, республіканських думок тільки тоді, коли в імя церковних або релігійних інтересів стають до боротьби з пануючими, а на ділі вони більше прихильні монархії послушній представителям церкви, більше ніж якій небудь іншій політичній формі. Се дуже добре показало ся в тім, як пани, що бороли ся з королями Англії за привілеї церкви, виклинали її і оголошували позбавленими власти в разі, коли ті не хотіли їм покорятися, обставали за королями, коли ті піддавали ся їм, коли тимчасом піддані добивали ся від тих королів конституційних прав. Тим власне й щасливий був історичний розвій Англії, що в ній

*) Janet, Histoire de la science politique dans ses rapports avec la moral, I, 381—415.

ідеї клерикального лібералізму вложили ся в рамки ідей о загальних політичних правах, що кращі представники ві духовенства в XIII. в. зрозуміли, що вони вбережуть найліпше і те, що тоді називало ся свободою церкви, тільки в таких разі, коли ставши дружно зі світськими верствами, котрі також терпіли під гнетом королівського деспотізму, здобудуть певні загальні, чисто політичні вольности. Сю щасливу, характерно-англійську еволюцію думок ми можемо слідити, придивляючи ся конфліктам між архієпископами-прімасами Англії від Анзельма, що боров ся з Вільямом II., до Лангтона, що боров ся з Джоном.

Ми не будемо оповідати подрібно історію тих конфліктів, бо і без того ми занадто відбігли, хоч більше на вид ніж на самім ділі, від історії англійських харгій вільности. Ми скажемо про сю справу лише стілько, кілько конче потрібно для зрозуміння того, в якій мірі боротьба між королями і церквою причинила ся в середовічній Англії до вироблення політичної вільности а спеціально вплинула на одержане від короля Джона знаменитої „хартії вільностей“ 1215 р. — факту першорядної, всесвітньої важности, в котрім може найголовнішу роль відіграв архієпископ Лангтон, представник характерної англійської форми клерикального лібералізму.

Конфлікти між духовенством і Вільямом II. походили не так із принципіальних причин, як радше із захланности на шів дикого короля, котрий користував ся кожною нагодою, а особливо ваканціями в гідностях єпископів і аббатів, щоб захоплювати церковні маєтки і черпати з них доходи, доки не буде назначений ним наслідник, а тимчасом сам відволікав те назначене. Коли короля притисла хвороба, він умишляв гнів божий уступками духовенству, писав навіть покаянні маніфести, в котрих обіцював церкві і всім підданам „повернути добрі, святі закони золотого віку короля Едварда“; але виздоровівши поступав знов по старому і позволяв собі навіть такі слова: „Слухай ти, єпископе! Клену ся на святу ікону луккську, пан біг не дістане від мене нічого доброго за все те лихо, що він міні нарэбив!“ Такий король вповні оправдував ту думку, яку висказував про світських пануючих сучасний йому папа Григорій VII. Вільям скористав із обставини, що боротьба між Генріхом IV. і Григорієм VII. довела до істнованя в церкві римській двох пан — одного з клерикальної партії (Григорій VII., Віктор III. і Урбан II.), а другого встановленого цісарем в р. 1080 (Клімент III.), щоб не признавати ані одного з них і відпекати ся від сповнення наказів Григорія VII. о тім, щоб єпископи не приймали номінації і потвердження (інвеститури) від світської власти, а тільки від папи. Чотири

роки по смерті Ланфранка (1089) Вільям II. не назначував архієпископа прімаса, так що в кінці духовні і світські вельможі на звичайнім зйізді на Різдва обернулись до него з оригінальною просьбою, котра показує, як слаба ще була в ту пору у них свідомість їх прав і який сильний був страх перед королем. Вони просили короля о дозвіл відправляти по всіх церквах Англії молитви об тім, щоб бог наповнив короля своєю любовою і щоби церков піднялась із свого пониження через постанову над нею гідного архипастира!

Король був злий за сю просьбу, та про те пристав на неї, але все таки не назначував архієпископа в Кентербері. Аж підчас одного пароксизму побожності Вільям іменував архієпископом-прімасом благочестивого і вченого Анзельма, родовитого Італіяця і аббата св. Бека так само, як і Ланфранк. Сам кандидат не ждавши такої почеси, здивувався і нерадо прийняв єї. Анзельм забажав між іншим відновити легальні відносини між англійською церквою і папою Урбаном II., котрого признав був уже перед тим, і розв'язати в клерикальнім дусі питання о назначуваню єпископів, хоча деякі з них, заплативши королеви гроші за своє назначене, властиво підпадали під папську клятву на сімоніяків. Королеви не сподобались наміри і вчинки Анзельма і навіть папа Урбан боявся роздрізювати против себе короля англійського і утруднювати тим своє положенє. Папа прислав для Анзельма архієрейську одіж, палліум, на руки короля, але Анзельм не хотів єї прийняти; тоді папський післанець поклав палліум на церковнім престолі і відси Анзельм усяв єго сам. По довгих відволоках король згодився пустити Анзельма до Риму, але зараз по єго виїзді загарбав єго маєтности (1079). Анзельм лишився на контінекті, жив по монастирях то в Франції то в Італії. Конфлікт зробився хронічним, заострюючись від часу до часу більшими грабівництвами короля на духовних маєностях у Англії і трівав аж до смерті Вільяма II. В р. 1099 собор у Римі занявся справами англійської церкви і встановив анатему на світських людєй, котрі позволяють собі давати інвеституру церковним правителям, а також на тих духовних, котрі приймуть таку інвеституру і зроблять ся вассалами світських людєй. Сею постановою проклято й Вільяма II. і назначених нам єпископів. Але папа не зважував ся ознаймити се прямо королеви і сам Анзельм на колінах просив собор не кидати анатему на Вільяма. Швидко після сего вмер папа Урбан, а далі й Вільям II. *)

*) Смерть Вільяма була загадкова. Д. 2. авт. 1100 р. він виїхав на лови. В лісі дружина якось розійшлась, а по якімось часі нашли короля
Житє Слово. II.

Анзельм повернув до Англії, та тут йому довелося прикладати постанову римського собору о інвеститурі, котра постанова зовсім увільнювала духовенство і його маєтки від усякої підлягlosti під власть державну. Ані король ані найвищі достойники королівські не хотіли згодитися на таку уступку, бо, як говорив королівський юстиціарій, половина земель у цілїм королівстві перейшла зовсім від короля в руки духовенства. Навіть значна частина духовенства не бажала острого конфлікту. По довгих переговорах в Англії і в Римі, де папа Пасхаліс також боявся наживати собі нового ворога в сильнім королі Англії, діло було влагоджене угодою. Король, котрий перед тим уже звернувся до захопленого його братом, а по частині й ним самим церковні маєтності, згодився на те, що зрікся форм інвеститурі єпископів і аббатів, т. е. вручення їм перстень і жезла, але єпископи і аббати все таки мусіли складати королеві присягу на вірність (1106). Цікава річ, що Анзельм в часі переговорів за дозволом короля скликав духовний собор для поправки моральности духовних і світських людей; на тім соборі поновлено наказ женитьби духовних, осуджено пияцтво і т. і. хиби духовних, содомію дуже розширену у Норманців, заборонено продажу невольників; на сей собор покликано також світських вельмож. Як бачимо, англійське духовенство почувало себе безсильним в повнім розділі від світських властей. Сварка за інвеститурю також, як бачимо, закінчена була за часів Генріха I. без ущербу для авторитету державної власти.

Жерелом дальших принципіальних конфліктів між державними інституціями і духовенством були судові привілеї і претензії духовенства. Ті судові привілеї духовенства починаючи від Константина Вел. мало по малу збільшувались; витворились відрубні суди для духовних не тільки в справах спеціально церковної дисципліни, але і у всіх справах, де замішані були духовні особи. Під ті суди підтягнуто з часом і многі світські справи, нпр. спадкові, з такої чудної тепер для нас причини, що спадок має звязок зі смертю, при котрій буває присутній священник. Не хочачи само підлягати світським судам духовенство

мертвого на землі зо стрілою в боці. Були підозріння, що його вбили або прихильники Анзельма, або сторонники брата королівського Генріха, що по нім вступив на престол. Інші говорили, що король схиливши ся, несподівано впав із коня на стріду. Ніхто не зацікавився вислідити сю справу, бо всі не любили Вільяма. (Власне через те, що причина його смерти лишилась не вияснена, ми й не ввели її в рахунок, коли говорили про насильні перевороти в наслідуюванню престолу в Англії). Зрештою всі толкували смерть Вільяма як кару божу за його гріхи, а один єпископ прямо таки розповідав, що бачив на власні очі, як чорт в виді цапа ніс душку Вільяма до некла.

рівночасно не тільки судило світських людей за проступки против віри і навіть прстив моральности, але жадало, щоб церковна клятва кинена ним на світського чоловіка була рівнозначуча з позбавленем виклятого також усіх горожанських прав. Фальшиві Декреталії так названі Ізідорівські (Псевдо-Ізідорівські) розширили і системізували ті привілеї і претензії духовенства. Папа напирив на їх виповнюване в противенстві до правних обычайів ріжних крайів. Вільям I. бажючи мати підмогу пап і духовенства значно розширив компетенцію духовних судів; практика тих судів іще більше розширила привілеї і претензії духовенства, а за часів Генріха II., котрий сам і його правники дбали про те, щоби завести як найбільший лад в королівських судовних інституціях, мусіло прийти до конфлікту між судами королівськими і духовними, тим більше, що упрівілейоване положене духовенства викликало вопіюші надужитя. Зараз в перших роках панованя Генріха II., виявилось більше як 100 тяжких злочинств поповнених духовними особами, в тім числі і вбійств, що лишали ся безкарні з боку судів або були карані пустою в очах світської сусільности карою заборони богослуженя на короткий час.

Генріх II. і його правники надіялись дійти до згоди з єпископами що до сего питання при помочи між інчим і ново вибраного архієпископа Кентерберійського, приятеля королівського, канцлера Томи Бекета (був канцлером 1154—1162, архієпископом 1162—1170), котрого вибору бажав дуже сам король. Та вони помилились у своїх рахунках, бо Бекет, ставши із світського висшого урядника архієпископом, почув ся до обовязку боронити всіх привілейів духовного стану. Швидко по введеню в новий уряд Бекет запізвав перед свій суд одного священника обвинуваченого в убійстві, котрий надто зухвало образив королівського суддю, і засудив его всего на 2-літнє усунене від богослуженя. Та все таки згадки Бекета про его світське урядоване відбирали мабуть у него певність у справедливости претензій духовенства, бо деколи він заявляв готовість піддати ся домаганням короля.

З боку короля поставлене було єпископам питанє в дуже неозначеній формі: чи згоджують ся вони підчиняти ся добрим старим обычаям? На се більша часть єпископів відповідала ні се ні те, що, мовляв, вони згоджують ся хоронити старі обычайі, але з захованєм прав їх стану і церкви (*salvo ordine suo et jure ecclesiae*). В королівськїм питаню крило ся по части також бажанє, щоб ті „добрі старі обычайі“ значили обычайі саксонських часів, коли то й духовенство судило ся на спільних судах, але суди ті були земськими збора-

ми, на котрих були присутні і духовні, що мали участь також в судах над світськими. Генер корона встановивши суди зовсім залежні від неї, хотіла очевидно чогось нового і по формі і по суті. Бекет мусів се розуміти ліпше, ніж хто небудь другий і як бувший королівський правник мусів у глибині душі признавати жаданя короля справедливими, бодай по часті. От тим то він обіцяв королеви підчинити ся старим обичаям без усяких застережень.

Та зараз по тім в Бекеті знов пробудив ся клерикал, котрий говорив: „не подоба світським судити духовних“ — і почав просити папу, щоби звільнив его від обіцянки даної королеви. Тимчасом королівські правники випрацювали проєкт із 16 постанов (Constitutiones), котрі їй предложено в р. 1164 зйїздови магнатів світських і духовних у Кларендоні, через що вони їй називають ся Кларендонськими постановами. Постанови ті здорово ограничували упривілейоване положенє духовних. Перший пункт віддавав рішенє спорних питань о підсудности духовних — прямо королівському судови. Третій пункт обов'язував духовних ставати перед судом королівським, котрий уже сам, в разі коли найде се потрібним, передасть їх судови церковному, а коли духовний буде обвинувачений або сам признає ся до поповненого злочинства, то церков не повинна давати ему захисту. Сема постанова позбавлявала духовних права кидати клятву церковну на королівського вассала без попереднього розсліду справи королем або его намістником. Четверта постанова стіснявала безпосередні зносини духовних з папою забороняючи кому б там не було виїжджати з Англії без дозволу короля. Осьма постанова заборонювала перенесенє апеляції дальше по за архієпископа, т. є. до папи, без дозволу короля. Дванадцята постанова приписувала, що в часі ваканції архієпископства, епіскопства і аббатства доходи з них ідуть для короля аж до нового вибору, котрий доконує ся в королівській каплиці і за згодою короля; вибраний повинен присягти королеви на вірність за всі світські користі сполучені з его гідністю.

Ті постанови, розумієть ся, були одобрені світськими членами кларендонського збору; духовні також не сміли виступити против них, і Бекет, хоча їй заявив, що не досить добре знає старі обичайї, на котрі покликались королівські правники, все таки приложив свою печать до постанов, коли ему предложено їх копію. Аж по скінченю збору архієпископ почав явно висказувати жаль із за своєї уступливости, повідомив о всім папу і наложив на себе 40-дневу покуту. Папа осудив

кларендонські постанови і звільнив архієпископа від даного на них призову.

Дальші подробиці сего конфлікту відвели би нас від головного предмету. Пригадаємо тільки, що Бекет, обвинувачений королем між інчим і за провини поповнені ще давніше на канцлерським уряді, втік на континент, потім згодився було помиратися з королем і вернутись до Англії, але зараз же наложив засуд на тих єпископів, котрі своєю уступчивістю супроти короля нарушили права прімаса, коронуючи принца наслідника і т. і.

Король, що в ту пору пробував у своїх французьких маєтностях, висказав неосторожні слова: „Чи ж ніхто не увільнить мене від того попа?“ Чотири королівські лицарі вирушили до Англії і вбили прімаса в церкві в Кентербері. Се злочинство пошкодило справі кларендонських постанов; король мусів уступити папі і заявити, що дає своїм підданим свободу зносити ся з папою і що він готов скасувати постанови противні свободі церкви, коли вони видані за его панованя.

Але ся уступка короля була тільки тимчасова. Основні точки кларендонських постанов мало по малу вийшли в жите і таким робом англійські духовні так само як і світські магнати, як і інші члени держави, були втягнені в рамки загальних законів. Духовним, коли вони хотіли огородити себе від королівського деспотізму, лишалось тільки одно: піднімати питанє про спільні права підданих супроти королів, ввести католицький антироялізм в рамки загального земського лібералізму. Сей новий політичний настрій духовенства Англії проявив ся виразно під панованєм короля Джона (1199—1216).

При вступленю на престол сего короля знов вибух дінастичний конфлікт: претендентом на престол крім Джона, третього сина Генріха II., був ще Артур, герцог бретанський, хлопчина, син другого сина Генріха II., Готфріда. По смерті брата, короля Річарда, Джон поквапив ся явити ся в Англії, щоби коронувати ся в Лондоні. Літописець звісний під іменем Матвія Паріса або Парижського оповідає про сю коронацію ось яке: „Коли зібрали ся архієпископи, єпископи, графи і барони і всі другі, що мали бути при коронації, архієпископ-прімас ставши посеред усіх сказав: „Слухайте всі! Знайте, що ніхто не має права наслідувати другому в царстві на іншій основі, як тільки коли він буде вибраний однодушно цілим царством по призованю милости святого духа (*nisi ab universitate regni.. electus*) і то вибраний за свою моральну висність, так як Саул, перший помазаний царь, котрого господь поста-

вив над своїм народом, хоча він не був ані царський син, ані не походив із царського роду, а також як після него Давид син Ессейів — перший за те, що був хоробрий і спосібний до царської гідности, а другий за те, що був святий і покірний. Таким способом, хто перевищує всіх у царстві хоробрістю, той має найбільше права на владу і царство. Звісно, коли хтось з роду помершого царя перевищує всіх, то на его вибір легше і швидше можна згодити ся. Се ми говоримо про знаменитого графа Джона, тут присутного, брата небіжчика знаменитого короля нашого Річарда, котрий не лишив прямого наслідника; він мудрий і хоробрий і з безперечного благородного роду, і ми призвавши милість св. духа, вибираємо всі его однодушно зарівно на основі его заслуг, як і его царської крови.“

Всі знали, що король Джон зовсім не такий хоробрий. Літописець говорить далі, що коли опісля питали архієпископа Губерта, по що він говорив ті слова, той відповів, що він наперед предвидів і якимось віщуванєм був навчений, що сей самий Джон наробить з часом шкоди царству і короні Англії і причинить їм багато клопоту, так ось для того, щоб він не мав повної свободи поступування, він, архієпископ і сказав, що Джон винен свою корону не наслідству, а виборови.

Порівнюючи слова англійського прелата зі словами папи Григорія VII. і з біблійними текстами про Саула і Давида ми можемо ясно побачити, як перемінив англійський прелат папські і біблійні ідеї. Папа остаточно глядить зовсім негативно на світську владу і на царів, біблійні тексти віддають назначуванє царів у руки пророків божих, а архієпископ Губерт признає їх вибір усім народом, розуміє ся, при авторитетнім співуділі духовенства. В словах англійського архієпископа ми бачимо таким робом, як принципи клерикально-біблійного лібералізму входять складовою частиною в склад лібералізму земського — і в тім їх велике історичне значінє, а за разом значінє всеї опозиції англійського католицького духовенства королям. В тій формі, в якій ті принципи виражались у біблії і в пап, клерикальні понятя о правах духовних доводили тільки до нової відміни деспотізму — духовного, папського; натомісьць приведені в звязок з правами земськими ідеї англійських клерикалів стали ся вихідною точкою всенародньої свободи. Се зовсім вляснилось підчас дальшого панування короля Джона.

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

Невісто мила, печальна мати,
 Ой лиши з руська дитинці співати!
 Бо руська думка — сумний хрест на гробі,
 А руська мова — сором на подобі,
 А руське серце — туга степовая,
 А руська доля — сирота німая!

Іван Заневич.

СТАРИ ХАРТИ ВІЛЬНОСТІ.

II.

Середньовічні англійські харті.

4. Великі харті вільності.

Король Джон був мов навмисне створений напроти ідеалу, котрий виложив архієпископ Губерт у своїй коронаційній промові. Роскішний, ласий до жінок, здирливий, нездержний на язик, дразливий і недобрый і при тому безхарактерний, непостійний, — він мусів обриднути панам духовним і світським і богатим міщанам, а в той же час не мав у собі нічого такого, що б могло прихилити до него простіших людей. З перших же часів свого царювання він поставив проти себе висні стани, більш усього зборами грошей без їх згоди. Вже в 1201 р. барони заявили королеви, що не підуть з ним на війну на континент, коли він не буде шанувати їх прав. Так і зробила більша частина їх незабаром, але король у 1203 р. вказуючи все те, що він втратив землі на континенті через те, що барони єго покинули, наклав на їх землі новий не легкий податок, котрий їх ще більше обурив. Незабаром в 1205 р. дійшло до острого конфлікту між королем і духовними в поводу постанови наслідника архієп. Губерту, котрий умер в 1205 р.

В усій католицькій церкві боролись тоді три способи постанови церковних достойників: 1) вибір товариствами духовними (капітулами) при більшій або меншій згоді во світською людністю, по крайній мірі

висших станів; 2) постанови достойника від короля, при більшій або меншій згоді капітули і 3) постанови его від папи. Всі три способи мали за себе і певну теорію і традиції практики. В англійській державі кларендонські постанови хотіли втвердити другий спосіб. По смерті архієп Губерта капітула кентерберійська вибрала ему наслідника не спитавшись короля і послала его в Рим на посвяту у папи. Король розлючений звелів капітулі вибрати при собі другого кандидата. Але папа, знаменитий Іннокентій III, звелів тим членам кентерберійської капітули, котрі зійхались у Римі, вибрати кандидата зовсім на пово. Вибір упав на кард. Степана Лангтона, чоловіка шановного і вченого, товариша і приятеля папи. Король не хотів прийняти сего вибору і тим часом держав маєтки архієпископії як вакантні і брав собі доходи з них. По довгих переговорах папа в 1209 р. наложив на Англію церковний інтердикт і коли король у відповідь на те став мучити духовних, захоплюючи при тім їх маєтки, то папа обявив Джона скинутим з престола Англії і предложив королеві Франції взяти англійську корону для себе (1212). Джон ще більше став мучити і грабувати духовних, але непевний помочи і світських своїх підданих, піддав ся папі (1213), та вже аж надто, так що стратив остатню пошану у світських Англічан: він не тільки згодив ся на вибір Лангтона, але признав себе васалом папи, виповняв перед его легатом обряд підданства і обіцяв ся платити в Рим окрім звичайного дінарія св. Петра ще 1000 фунтів щорічно.

Коли прибув у Англію Лангтон і з короля знімав ся по обряду церковному проклин папи, він присяг ся „любити святу церкву і боронити єї від усіх супротивників, возстановити всі добрі закони своїх попередників, а надто закони короля Едварда, судити всіх людей по правді і віддавати всякому его право.“ Тим часом ні світські ні навіть духовні пани не вдовільнились такими обіцянками короля. Світські впять заявили ему, що вважають себе не обовязаними іти з ним у поход на контінент, і представили ему скарги на его чиновників а надто шеріфів. Між духовними Лангтон показав свою далекоглядність і патріотизм тим, що не покладав ся на ту покірливість, яку виявив король церкві, а видимо хотів гарантій для свободи церкви в загальній земській свободі і для того навіть узяв ся організувати опозицію против короля з людей світських і духовних у купі. Вже на Великій раді 1213 р. Лангтон говорив нарізно з деякими зо світських панів, показував їм хартію Генріха I. і казав, що опираючись на неї пани можуть „повернути старій стан вільностей, страчених давно“. Далі Лангтон звелів прочи-

тати прилюдно єю хартію*). Очевидно хартія та розумілась ширше, ніж говорив єї текст.

В осени 1214 р. король Джон вернув ся з походу на континент, побитий французьким королем, і зараз же пани англійські зійхались у один монастир, мов би го на богоміле, а на ділі для ради, як добувати собі вільности в короля. Там оянь читано хартію Генріха I. і всі за-присягли, що „коли король не згодить ся дати закони і вільности, котрі обіцяні в сій хартії церкві і магнатам, то вони будуть воюватись з ним і одречуть ся од підданства єму“. Тодішній літописець каже: „з того дня, як була виявлена хартія Генріха I., душі всіх були притягнуті до єї прихильників; усі казали і думали, що вони стануть як єїна за божий дім, за вільність церкви і царства.“ На Різдво магнати явились у Лондон оружні, але король випрохав одкласти розмови на Паску. 27 апр. 1215 р. магнати зібрались оянь оружні в Браклей з такою силою, що король мусів обернутись до Лангтона і всяких магнатів і прохати їх посередництва.

Магнати склали „цедулу“ (schedula), в котрій виложили свої бажання і котру передав королеви Лангтон. Пункти сеї цедули в сути своїй були ті ж самі, які потім увійшли в Велику Хартію Вільностив 15. юня 1215 р. На них усе дивились як на понову „старих законів і звичайів царства“**). Король розсердив ся прочитавши ті пункти, сказав: „чому вже барони не жадають від мене і моєї корони“ і додав, що „ві за що не віддасть ся їм у підданство“. Тоді магнати вибрали собі старшину і прозвали єго „маршалом війська божого і святої церкви“. Міщане Лондона відчинили їм свої ворота і магнати з Лондона покликали все рицарство пристати до них. Літописці кажуть, що всі пристали до магнатів, а надто молоді люде, і що уряди скарбу і таріфів нічого не робили, бо не було нікого, хто б хотів давати гроші королеви ні покорятись єму.

Король став кликати магнатів на переговори, а тим часом жалувал ся на них папі і казав, що через них не може сповнити обіцянки — виступити в хрестовий поход. Нарешті король мусів піддатись, при-

*) Треба замітити, що сей збір Великої ради відбував ся в соборі св. Павла в Лондоні, як стало звичаєм в XIII. ст. В часи ж Генріха II. ради такі бували в королівських будинках для полювання. Сей ріжниця місця збору Великих рад показує і ріжницю стану їх перед королями і участь, яку приймало духовенство англійське в боротьбі з королями за права рад.

**) Сі capitula напечатані в Вémont по оригіналу, котрий зберегає ся в британському Музею. В сему музею продає ся фотографічна копія сих capitula, як і Великої Хартії 1215 р.

няв баронів у таборі коло Віндзору, на пляцу, котрий звав ся „Лу-гом нарад“ (Runnymede) д. 15. іюня 1215, — день на віки памятний в історії вільности для Англічан як і для чужинців! Переговори йшли до 23. іюня і нарешті настала згода, зложена була хартія, до котрої прикладена була велика печать державна.

Велика хартія вільностей (Magna charta libertatum) 1215 р. вже по правді може бути названа хартією конституційною, бо вона має в собі деякі пункти*), котрі і новіща наука політична вважає за основні права конституційні. Але вона вийшла не з теоретичних думок про вільність, а з конкретної боротьби тодішніх висших станів англійських з королівським урядом і не так з королівською владою в принципі, як з єї тяжкими, безпорядними утисками. Через те в ній справді політичних пунктів не багато, а більша частина їх належить до впорядкування феодальних відносин і до вкороченя самоволі королівських урядників, — так що приводити тут цілком ту хартію і розбирати єї всю було б злишнім в нашій статті, котра пишесть ся не для спеціальної публіки**).

Перший пункт сеї хартії говорить так: Перш усього відступаємо богу і сею хартією нашою стверджуємо за себе і за наслідників наших на завше, щоб англійська церква була вільна і мала свої права цілими і свої вільности непорушними. А що ми се хочемо зберегати, се видно з того, що ми по щирій і вільній нашій волі, ще до нашої незгоди з баронами, відступили і нашою хартією ствердили вільність виборів, котра вважає ся в англійській церкві за річ найважнішу і дуже потрібну, і що ми получили підтвержене того від пана нашого папи Іннокентія III. Сю вільність ми будемо берегти і хочемо, щоб і наслідники наші на віки по добрій вірности єї берегли. Також ми відступили всім вільним людям нашого царства, за себе і за наслідників наших на віки всі вільности списані далі, котрі вони і наслідники їх матимуть і вживатимуть від нас і від наслідників наших“ (***)

*) Нагадаємо, що умови козаків з царями московськими звались у нас п у и к т а м и.

**) Текст хартії, виправлений по чотирьом оригінальним спискам, що збереглись до наших часів, (з них два можна бачити в Британськiм Музею) див. у Stubbs і в Belmont. Російський переклад у А. Ясинського, „Исторія Великой Хартіи въ XIII. столѣтіи“, в киевських „Универс. Извѣстіяхъ“ 1888 р.

***) Початок сего пункту нагадує осібну хартію вільностей церковних, видану королем 1214 р., але не треба думати, щоб відступлена королем вільність виборів була зовсім уже повна. Сею хартією король відступає церковним

Дальші пункти (2—11) порядкують маєткові відносини наслідників королівських вассалів до казни і адміністрації, між інчим стан вдів і сиріт і їх віддання заміж, опіку, сплату довгів, між інчим спеціально жидам, котрі були в силі при Джоні як его кредітори; §§ 17—19 говорять про судові порядки; § 20—21 особно про суд присяжних сусід для вільних людей і рівних (перів, pares), для магнатів; §§ 24—31 обмежують самоволю королівських чиновників, між інчим в жаданю во-зів і коней від вільних людей. Осібним § 45 король обіцяв назначувати своїми чиновниками лишень людей, котрі знають закони царства і хотять совісно їх виповнювати; §§ 47—48 давали людям полекшу в держаню лісів, досить тяжкому по законам норманських королів, котрі кохались у полюваню; §§ 50—51 обіцяли одставку чиновників чужинців і чужого війська; §§ 52—55 обіцяли усунути надужия королівської власти, зроблені в остатні роки, а §§ 56—59 обіцяли задовольнити в їх кривдах Уельсців і шотландського короля, котрі пристали до ліберальних Англічан і т. д., і т. д.

Серед таких пунктів велику важність має 13-й: „Місто Лондон нехай володіє всіма стародавніми вільностями і вільними звичаями на суші і на водах. Окрім того ми хочемо і даруємо, щоб усі другі городські громади (civitates), бурги, міста і порти володіли своїми вільностями і вільними звичаями“. Сім пунктом англійські магнати притягли до себе і міщан і тим поклали одну з міцніщих підвалин для зросту вільностей у Англії. Щоби скласти їх ціну, треба обернутись нпр. до Франції, де магнати ніколи не думали погодитись з міщанами, де в XIV—XV ст. конституційний рух найбільше йшов між міщанами і не міг дійти до ціли через незгоду проміж станами. Велику силу мали і §§ 33 і 35, по котрим король обіцяв знести всі загороди по річкам Англії, і встановляв одну міру (лондонську) для вина, пива, хліба, тканин і одну вагу по всій державі. В сих установах видно увагу до торговельних інтересів а також розумну державну централізацію там, де вона дійсно потрібна для людности. Сими встановами Англія получила потрібну для торгу одномірність багато раніше, ніж усі інші європейські держави.

товариствам право вибору достойників, але з тим, щоб на виборчу раду був випрошений дозвіл короля і щоб охорона (custodia) маєткова на час вакансії належала до короля. Коли ж за-для якої небудь причини дозволу на виборчу раду не буде, то товариство може приступити до вибору, а король ствердить вибір, коли не буде проти него резонної причини. Так зоставалась усе таки причіпка для королівської самоволі.

Властиво конституційний, ліберально-політичний характер мають установи хартії про податки і про права особисті. На першому місці в ряду таких установ стоїть § 12, котрий мусів підрізати королівське здирство, що так увірилось магнатам: „Ніякий податок від щита ні помічне (*nullum scutagium vel auxilium*) не буде накладатись в нашім царстві інакше, як спільною радою нашого царства (*per commune consilium regni nostri*), або коли нашу особу (*corpus nostrum*) треба викупати (з полону), або наш старший син буде поставляти у рицарі, або наша старша дочка віддаватись заміж, та й тоді буде назначитись лишень розсудне помічне; подібно хай буде і з помічним від міста Лондона.“

Яка то мусить бути рада, котра накладатиме податки, об тім говорить § 14: „А для збору спільної ради царства для постанови помічного податку, окрім трьох означених висше випадків, або податку щитового, ми будемо скликати архієпископів, аббатів, графів і старших баронів нашими листами з печаткою, а окрім того будемо скликати загально через шеріфів і боліфів наших усіх тих, хто держить лен від нас просто (*qui de nobis tenent in capite*) на певний день, то б то на строк найменше через 40 днів, в певне місце; і в усіх листах скликаючих ми назовемо причину збору.“

Дуже мудро поступили магнати, котрі склали пункти хартії, в тому, що признали і своїм вассалам такі ж самі права, яких потребували й собі від короля: § 15 дозволяє сюзерену брати податок і поміч з вільного чоловіка лишень в тих трьох випадках, коли і король може брати в своїх вассалів без ради царства, то б то для викупу з полону, при посвяті старшого сина в рицарі, при відданю старшої дочки заміж, а окрім того § 60 говорить загально, що „всі означені висше звичаї і вільності, котрі ми (король) відступили для наших (вассалів), хай зберігають і всі в нашім царстві, духовні як і світські, для своїх вассалів“. Такими постановами всі вільні люде Англії були заінтересовані в підпорі хартії, котра ставала загально-земельним правом.

Початок прав особи, того, що теперішня політична наука зве правами людини (*droits de l'homme*), або основними правами (*Grundrechte*), був покладений в хартії 1215 р. в таких установах. § 39: ні один вільний чоловік хай не буде ні арештований, ні замкнений у тюрму, ні підпаде конфіскації, ні буде позбавлений охорони законів, ні вигнаний, ні як небудь покараний, і ми не підемо проти него, ні пошлемо проти него інакше, як після законного суду єго перів і до за-

кону земському. § 42: Позволяє ся кожному виїздити з нашого царства і вертатись у него вільно і безопаси, по суші і по воді, під умовою захорони нам вірности (прибавлені далі обмеження сего права в часи війни).

Інтересно, що § 41 дає вільність входу і виходу і проживання в Англії також чужостороннім купцям і тим кладе початок такому праву, котре єсть тільки в Англії з усіх держав європейських, то б то, що в Англії і чужинці увільнені від своєволі адміністрації, а поставлені під руку суду, як і Англічане. На перший погляд нема звязку між правами в державі своїх підданих і чужинців, — але зваживши, що інтереси, а надто економічні звязують тубильців і чужинців, треба признати, що право напр. поліції вигнати без суду з держави чужинця, підрізує інтереси і тих тубильців, котрі мають з ним діла. Через те треба признати далекозорим і мудрим те, що англійська хартія 1215 р., встановляючи Англічанам вільність виходу і повороту до своєї землі, дала подібну вільність і чужим купцям.

Гарантію на всі відступлені королем права дає хартія 1215 р. трохи чудненьку як на теперішні думки державні, але досить звичайну в середні віки. В § 61 король говорить таке: „Позаяк для бога і для поправи нашого царства і для ліпшого втихомирення незгоди, що виїшла між нами і баронами нашими, ми відступили все повисше сказане, то, бажаючи радіти з того, щоб те все на віки було цілим і твердо стояло, творимо і відступаємо їм низше писану гарантію (*securitatem*), а власне, щоб барони вибрали 25 баронів з царства, кого хочать, котрі мусять з усіх своїх сил берегти, держати і заставляти щоб шанувались мир і вільності, котрі ми їм відступили і сею нашою хартією утвердили, — значить так, щоб коли ми, або наш юстіціарій, або наші баліфи, або хто з чиновників наших в чому небудь согрішимо або переступимо який небудь з пунктів мира і єго забезпеченя, і вчинок (той) буде показаний чотирьом баронам з висше названих 25-ти баронів, то ті чотири барони мусять приступити до нас або до нашого юстіціарія, коли ми будемо за границями царства, вложити перед нами той переступ і прохати, щоб ми єго поправили. А коли б ми єго не поправили, або, коли ми будемо за границями царства, юстіціарій наш не поправить у строк 40 днів після того, як буде показано нам, чи нашому юстіціарію, коли ми будемо за границями царства, то висше сказаві чотири барони перенесуть ту справу остатнім з 25 баронів і ті 25 баронів при помочі всієї землі будуть примушувати і налягати всякими способами, якими зможуть, то б то захоплюючи замкі наші, землі, по-

сілости, і другими способами, як зможуть, поки справа не буде полагоджена по суду їх, тільки не торкаючи нашої особи і королеви нашої і дітей наших; а коли справа буде полагоджена, то опять будуть слухати нас, як перед тим робили. А хто в землі схоче, може заприсягти, що для виповнення всего висше сказаного буде слухатись наказів висше сказаних 25 баронів і буде з ними налягати на нас по змозі, тому ми публично і вільно дозволяємо присягати, і нікому не перешкаджатимемо присягати. А всіх тих із землі, хто сам по собі і по своїй волі не схоче присягати тим 25 баронам на те, щоб нас примушувати і налягати, ми тих заставимо присягати нашим приказом, як висше сказано.“

В середні віки подібні формули, котрими сам государь освящав право виступати проти него, ми знаходимо в многих краєвих статутах. Новійші ліберальні теоретики іноді бачуть в них право супротивлення, подібне до того, яке виголосила французька „декларація прав людини і горожанина“ 26. авг. 1789*). Ми будемо в свій час говорити про „право супротивлення“ і покажемо, що думка про него власне пізнійша від середніх віків і розвилась лишень в часів реформації, коли повстала в різних країнах Європи принципіальна незгода між підданими і государями. Тут досить буде сказати, що в висше приведеному § хартії 1215 р. про 25 баронів говорить ся не о супротивленю королеви, а об тім, як примушувати єго поправити ту кривду, котру він або чиновники єго зробили, — то б то про щось з одного боку менше, а з другого навіть більше, ніж супротивлене. Комітет 25 баронів, котрим давалось право примушувати короля і налягати на него (*distingere et gravare*), се був наївний старосвітський трибунал конфлікту між урядом королівським і правом, дивна для теперішніх часів гарантія того, що умова між королем і підданими буде виповнена: право війни проти короля, котре дає сам король і до присяги на котре він сам обіцює примусити своїх підданих.

Хартія 1215 р. була великим ступнем у перед англійського земського лібералізму, але для свого часу занадто радикальним. Довго ще прийшлося англійським лібералам поборотись і в середні віки, поки основи сеї хартії стали міцним законом землі. Король Джон зараз же обявив, що хартія та не обовязкова для него і став наймати вояків на

*) „Люде родять ся і застають ся вільними і рівними в правах. Сі права суть: вільність, власність, безпеченство і супротивлення утиску в (la résistance à l'oppression). — Про се право див. у Laveleye, Du gouvernement dans la démocratie.

континенті, щоб побити англійських баронів, а папа Іннокентій III. скасував хартію і прокляв баронів, котрі повстали проти короля. В буллі 24 авг. 1215 папа нагадує, як король англійський покорився церкві і каже далі, що „ворог роду людського, котрий завше звик завидувати своїми хитрощами добрим ділам, підняв проти него баронів Англії.“ Далі папа наставляє баронів, що вони мусіли би покійно упрошувати короля, а не силувати его, і каже, що і сам він, папа, прохав короля бути до баронів ласкавим і що король згоджувався передати свою невгоду з баронами на суд папи, бо він, як вассал папи, навіть немає права розпоряжатись сам у царстві. Умову, котру барони вирвали в короля, папа зве „гидкою і поганою (vilem et turpem), беззаконною і неправедною, безмірно вменшуючою і відбираючою право і честь короля.“ Через те папа, в силу слів пророків, котрі б то поставили его над народами і царствами (Єремії, I, 9—10, Ісаїї, LVI, 6) щоб касувати всяку несправду, касує угоду короля англійського з баронами, як „сором англійського народу і велике небезпеченство для всеї справи хреста“ і „під страхом анахеми забороняє королеви єї соблюдати, а баронам примушувати его до соблюданя, касує як хартію так і всякі інші умови ради неї зроблені“ *).

Булда ся найліпше показує, як не досить було самих католицьких теорій для того, щоб установити в Європі політичну волю. Папа, раз получивши від короля покійність, виступає противником справи політичних земських вільностей у Англії; признаком великого політичного розвитку англійських прелатів, по крайній мірі таких як Лангтон, служить те, що вони в сій справі не послухались і папи і не відділили „вільности церкви“ від вільностей усїєї землі. Барони не згодились зректись хартії 1215 р., обявили Джона скинутим з престолу і покликали короля Франції зайняти его. Папа поіменно і спеціально (nominatim et in specie) прокляв баронів у церкві латеранській. Лангтон не схотів виголосити той проклін у Англії, так що папа мусів его викликати на континент і на час відставив его від архієпископства, але знаходились духовні англійські, як напр. брат самого Лангтона в Лондоні, котрі не признавали папського прокльону і справляли служби церковні так мов би то его не було. Серед такого заколоту вмер король Джон (19. окт. 1216 р.) лишивши наслідником престолу малолітка Генріха III., котрому всього пішов 9-ий рік.

* Булда ся напечатана в Dumont, Bullarium Romanum і поміщена у Bémont, Chartes des libertés anglaises по оригінальному списку.

Тут проявилась у англійській історії перший раз та ознака англійського політичного життя, котру звать тепер словом компроміс (compromise), то б то згода, при котрій певна партія робить уступки формальні, щоб зберегти суть справи, а в усякім разі уступки кількості (квантитативні) а не якості (квалікативні), бо інакше згода була б гнкою безиринціпністю. Ліберальна партія баронів, щоб уберегти Англію від домашньої війни, згодилась відступити від короля французького а признати королем Генріха III з тим, щоб було назначене мішане регентство, в котрому поруч з папським легатом був би голова ліберальних баронів Марсаль, граф Немброку. Велика рада була скликана 11.ноября 1216 р. і перед нею дитина-король пообіцяв „поновити щасливі часи єго благородних предків, привернувши вільності і добрі звичаї“, а на другий день була обявлена, „по просьбі і за ухвалою“ магнатів духовних і світських нова Велика Хартія. Ся хартія вдержала більшу частину параграфів хартії 1215 р. з деякими змінами, але і з випуском кількох важних параграфів. Так, звісно, випущений параграф про комітет 25 баронів, як непотрібний в новім стані річей. Але були випущені і §§ 12 і 14, котрі говорили про спільну раду царства, без котрої не могли по хартії 1215 р. накладатись нові податки. Сей випуск можна пояснити так, що § 12 вменшував королівську власть і на ділі і в теорії. Остатнє було новиною противною роялістам і пані, і параграф через те мусів бути викинутий ради них, — а в той же час на ділі барони мали уряд у своїх руках по крайній мірі на час, поки король зросте, і від них самих залежало не накладати тяжких податків. Так значить. на певний час викид § 12 не зміняв практичного стану річей. За те всі параграфи, котрі дають судові гарантії для особи, zostавлені і навіть редакція деяких статей про суди ще більше вменшує силу королівську *).

Хартія 1216 р. була поновлена в 1217 р. після замиру з королем Франції, і нарешті в 1225 р., коли Генріх III. був признаний дорослим. Текст хартії 1225 р., мало відмінний від тексту 1216 р., як даний королем по добрій волі, вважав ся в Англії в слідуючих віках за основний закон державний (статут), тоді як хартія 1215 р. була забута аж до реформаційних часів з її політичною боротьбою. Після

*) Хартія 1216 р. напечатана відповідно до хартії 1215 р у Stubbs, Select charters; у Véronnet напечатана хартія 1215 р. так, що осібним шрифтом (італікою) відмічені ті частини, котрі викинуті в хартіях Генріха III.

того, що ми сказали про відміни між хартіями 1215 р. і 1216 р. нам нема рації спиянятись на хартії 1225 р.*)

За часи царювання Генріха III. (1216—1272) Великі ради скликались часто. (В 1252 р. в перший раз рада названа була парламентом). Ніхто вже в уряді не думав, щоб можна було обійтись без них. Але сам король Генріх III все таки радий був би панувати самовільно; він навіть заборонив викладати свою ж хартію 1225 р. в лондонській правничій школі — і в адміністрації самовольствував досить, роздаючи уряди Французам, родичам своєї жінки і матері. Папи підпирали короля, бо самі послали на духовні уряди в Англію чужинців Римлян, як їх звали в Англії, котрі дбали лишень про те, як би набрати в Англії грошей для Риму і для себе. Через те все довге царюване Генріха III. пройшло в боротьбі між ним і баронами, а побік з тим ішла, хоч більш глуха, боротьба Англічан, навіть духовних, з Римлянами, котра виставляла на гору прелатів патріотів, як єпископ лінкольнський Гросетет, „великий неприхильник Римлян“, щось середнє між Лангтоном і Віклефом, приятель і порадник Сімона Монфора, славного провідника баронів у боротьбі з Генріхом III. Коли відкинути хвиливі прояви боротьби між баронами і Генріхом III., то головною справою в ній явить ся змаганє парламентів поставити в залежність від себе адміністративну машину державну, котра по принципу новоєвропейських держав і по звичаям була в руках королів. Справа ся в Англії була рішена на користь парламенту лишень у XVIII. ст., коли виробилась постійна практика кабінетних міністерств, виділяємих з парламенту, то б то коли Англія стала власне республікою під монархічними декораціями. Баронські і парламентські комітети в часи Генріха III більше або менше силою навязані королеви, бували пробами такої переміни Англії власне в республіку і не вдержувались, як ще дуже зарані та не дуже й популярні, бо збивались на олігархію.

Ми далеко б відійшли від властивої речі нашої, хартії, коли б стали викладати тут усю історію боротьби баронів і Генріха III. і через те скажемо тут лишень про те в ній, що просто торкає ся до хартії і до зросту парламенту, котрий один міг дати міцну основу для того, щоб хартії вільностей не були мертвою буквою.

*) Текст єї див. Véronet. Відміни всіх трьох хартії Генріха III. у Stubbs, Select charters. Ми не розбіраємо далі Лісової хартії 1217, бо вона має дуже спеціальну вартість.

В 1253 р. Генріх III. мусів іти в поход у Гасконію, в свої континентальні землі; барони і прелати примусили его підтвердити Велику Хартію і в загалі обіцяти ненарушимо держати звичаї і вільности країви. Прелати і барони склали грамоту великого проккону (*excommunicatio generalis*) всім, хто порушить ті вільности. „Властю (*auctoritate*) Бога, всесильного отця і сина і св. духа і преславної Богородиці, вічної Диви Марії, блаженних апостолів Петра і Павла і всіх апостолів, святого Томи архієпископа і мученика і всіх мучеників, блаженного Едуарда короля Англії і всіх ісповідників і дів святих, всіх святих божих відлучаємо і анатемізуємо і від святої матері церкви відкидаємо всіх тих, хто свідомо і злобно відіме або загарба що у церкви самовільно; а також усіх тих, хто церковні вільности або старі ухвалені звичаї царства, а головню вільности і вільні звичаї, котрі містять ся в хартіях спільних вільностей і в лісовій, відступлених паном королем архієпископам, єпископам і другим прелатам Англії, графам, баронам, рицарям і вільним властителям (*libere tenentibus*) навмисне і свідомо порушить, злама, вменшить або змінить явно чи тайно, словом чи радою а також і всіх тих, хто протів тих хартії або якої частї їх видасть статуту або послугувати ме ся едіктами проти них, писарів тих статутів і радників і виконавців, котрі дозволять собі поступати по ним“ і т. д.*)

Коли обряд приголошеня проккону справляли в церкві Уестмінстерській, то король не взяв свічки в руки, а лишень показавши на серце сказав, що „серце его служить найчистійшим свідком“, і заприсягнув як чоловік, християнин, рицарь і король, коронований і посвячений — берегти хартії. Але він не думав держати своєї присяги, „слухаючи, як каже продовжатель літописі Матвія Парижського, — тих післанців сатани, котрі казали єму, що за невелику частину того, що він збере з підданих, папа увільнить его від присяги“. Папа дійсно звелів Англічанам платити королеви десятину, бо той обіцяв іти в хрестовий поход.

Оттут то і виступили рішучо проти короля барони та й прелати під проводом Сімона Монфора, графа Лейстерського (*Leicester*) і єпископа Гросетета і примусили короля згодитись на тзв. Оксфордські постанови (*Provisio facta apud Oxoniam*), по котрим адміністрація переходила в руки парламентського комітету (1258). Короля примусили

*) Текст грамоти у *Beumont, Chartes etc.* Екскомунікація накладає ся і на тих, хто нарушить мир королів і царства.

видати маніфест про згоду на постанову оксфордського парламенту, написаний на мовах латинській, французькій і англійській (перший раз!), в чому видно бажанє ліберальних баронів склонити до своїх постанов громадську думку як можна найширшу.

Тільки ж в 1260 р. король успів захопити замок лондонський (Tower), а в 1261 получив від папи увільненє від присяги даної парламентови і об'явив підданим, щоб не слухались урядників назначених парламентським комітетом. Через два роки король опять згодив ся на Оксфордські постанови, а потім опять виступив проти них. Барони і король згодились передати спір на суд короля Франції, св. Людовіка. Сей рішив (1264, *la mise d' Amiens*), що оксфордські постанови незаконні, бо ламлють права короля (признані по св. письму і римському праву), але що король мусить удержувати старі хартії, ствержені королівськими присягами. Такий суд не задовільнив ні Генріха III., ні баронів. Барони післали королеви характерну заяву, що вони, „бажаючи вберегти добро і здоровле тіла короля, будуть переслідувати єго дорадників як ворогів не тільки своїх, але й короля і держави“. Почалась т. зв. баронська війна, в котрій баронам вів перед Сімон Монфор. Лондон і другі міста, оксфордські студенти, котрих було тоді до 15.000, і францішканські монахи, тоді дуже популярні як бідні братчики, — були на боці ліберальних баронів. Монфор побив військо короля і взяв єго самого і наслідника Едварда в полон.

З тих часів дійшла до нас дуже інтересна латинська вірша. Політичні думки єї можуть бути виложені так: „Тепер Англія переводить дух, чекаючи вільности... Перше з Англічанами обертались як з собаками, але нарешті вони підняли голови побивши ворогів... Хто хоче бути справжнім королем, той мусить володіти самим собою і добре правити царством. Все єму вільно робити для добра землі і нічого проти неї. Треба правити по законам, а не руйнувати державу противлячись законам... Народ — не царський а божий, і коли цар не по правді робить, то мусить бути скинутий! (*Rursum sciat (rex) populum — non suum, sed Dei.. Si princeps erraverit, debet revocari*)... Треба — щоб було відомо, що думає ціла громада народу (*communitas, universitas*), котра ліпше ніж хто інший розуміє свої закони. Ті, хто самі підпадають законам і пробують їх на собі що дня, знають їх найліпше. Більш того, коли діло йде про їх власні інтереси, то вони прикладуть усю свою увагу до справи і постаракуть ся влагодити єї

так, щоб нікого не зачепити. Ціла громада народу найліше може вібрати тих, кому треба дати в руки справи державні*.)

Треба тільки завважити в сій вірші спомини жидівської історії по біблїї, але в досить світському дусі, напр.: „царь Саул був скинутий, бо зламав закони, і Давид був покараний за те, що поступив проти законів“ і т. д., і часто повторену думку про те, що висше всего мусять стояти закон, котрий обов'язує і короля, — напр. „король не може правити, коли не шанує закону“; „коли хочеш царства, шануй закони“, — або: „звичайно кажуть: „як царь хоче, так і закон іде“, — а по правді інакше, — бо закон стоїть, а царь паде“*).

З сих слів видно, на скільки була вже ясна ліберальна думка серед письменних Англичан в часи баронської війни. Політика партії Сімона Монфора в значній мірі відповідала тій думці.

Маючи в своїх руках короля і наслідника, партія Монфора почала правити державою по своєму, але іменем короля. Між інчим тодішній уряд прославився пробами розширити склад парламентів, так щоб вони справді приблизилися до того, щоб бути відпоручниками всеї громади народу (*communitatis*, або *universitatis populi*).

Грамотою королівською з 3. іюня 1265 р. звелено було шеріфам нрислати в парламент по 4 порядніших рицарів вибраних згодою ради графства (*quatuor de legalioribus et discretioribus militibus dicti comitatus, per assensum ejusdem comitatus ad hoc electos*). Проба ся була не зовсім нова, бо вже король Джон в 1213 р., в пору своєї незгоди з баронами, котрі не хотіли йти з ним у поход на континент, кликав на Велику раду „по 4 чоловіка від графства для розмови про справи державні“ (*quatuor discretos homines ad loquendum nobiscum de negotiis regni nostri*). Можливо, що король Джон рахував опертись на більш демократичний стан у своїй боротьбі з магнатами. Тільки ж про той збір 1213 р. нічого не звісно. В 1254 р. Генріх III. кликав по 2 рицарі від графства, щоб сказали, яку поміч грішми вони йому назначать. В 1261 р. ліберальні барони і потім король кликали по 3 рицарі від графства „для наради про спільні справи державні (*tractaturi*

*) Ся довга вірша напечатана в вид Thomas Wright, *The political Songs of England*, 1839, стр. 72—121.

**) V. 449 *Quod non potest regere qui non servet legem... v. 455. Si regnum desideres, leges venerare*, VV. 871—872:

Dicitur vulgariter: „ut rex vult, lex vadit“;
Veritas vult aliter, nam lex stat, rex cadit.

super communibus negotiis regni nostri). Прості рицарі бували в радах державних або парламентах здавна, — тільки участь їх в тих радах була не впорядкована: ішов туди той, хто хотів, а більша частина, звісно, не йшла, коли простих рицарів кликали загальною грамотою до шеріфів. Але коли їх кликано в певнім числі від кожного графства, се давало правдиве представництво рицарського стану в парламенті поряд з магнатами, котрих кликано туди кожного особисто. До того ж важне було те, що рицарі-посли мусіли вибиратись на зборах графства, а на тих зборах бували послы від усіх вільних людей по громадам і послы та урядники в міст; там власне рицарі, формально посвячені, перемішувались з простішими вільними посідагелями землі і по троху зливались з ними в один стан, котрий пізнійше прозвано на пів рицарським іменем есквайр (scuttarius, écuier — щитоносець). Вибір рицаря-посла в парламент на зборі графства мусів перейти в вибір посла від усіх вільних посідагелів (freeholders) графства, далі всіх заможнійших селян, котрі вважались у стані узброїтись як рицарі, — в представительство від графств у загалі.

В 1265 р. уряд партії Монфора покликав у парламент не багато магнатів і тільки по двох рицарів від графств, та за те покликав по двох послів від міст, бургів і п'яти портів. Сей парламент можна вважати за перший у Англії, котрий так чи інакше представляв усі вільні стани, так що партія Сімона Монфора по правді може вважатись за матір національного представництва в Англії. Між інчим сей парламент 1265 р., зібраний в Лондові, настояв, „щоб по однудушній згоді і волі короля і сина его первенця, прелатів, графів, баронів і всеї громади царства“ (communitatis regni) були підтверджені хартії вільностей, щоб списки їх були послані в усі графства і щоб їх читали в зборі графства (in pleno comitatu) двічі на рік. То була найбільша публичність, яка тоді могла бути придумана.

Тільки ж англійським вільним установам прийшлося незабаром вдержати ще один і не легкий іспит: партія лібератних баронів знайшла собі противників навіть між магнатами, бо була по своєму радикальною і трохи виключною (ми вказали, що на парламент 1265 р. було покликано мало магнатів). А окрім того Сімон Монфор мав своїх особистих противників, уважав ся за чужинця, бо лишень по матері був Англічанином і держав у Англії маєток, а по батькови був Француз, син Сімона Монфора, звісного покорителя Провансу і мучителя Альбігойців. Між баронами зложилась партія явно противна Сі-

мону, князь наслідник утік від него, став на чолі тієї партії і веспів побити військо Монфора. навчившись від него ж тактики. Сам Монфор був убитий в тій війні. Король був знайдений в його таборі і станув на боці его противників. Незабаром встановлена була згода між партіями (*Dictum de Kenilworth, 1266, у Stubbs, Select Charters*), по котрій король узяв у свої руки адміністрацію (на ділі князь-наслідник), але також признані були вільности церковні, хартія вільностей і хартія лісова.

На скільки в часи Генріха III. вже вкорінились у Англії ліберальні думки, видно найліпше з книги Брактона „Про закони і звичаї Англії“ (*De legibus et consuetudinibus Angliae*). Брактон був суддею королівським, знав право римське і церковне, але не поділяв ні апостольських ні римсько-імператорських думок про безумовну святість царської власти і про законність усякої волі царської. Брактон учить, що государь єсть „король (*rex*), коли добре поступає, а тіранн, коли притісняє народ і панує насильно“. Проти римської формули, що закон єсть воля царська, Брактон ставить свою англійську: „має силу закону те, що по раді і по згоді магнатів і загальній думці держави властю короля по правилам було постановлено“. (*Legis habet vigorem quicquid de consilio et consensu magnatum et reipublicae communi sponcione, auctoritate regis, iuste fuerit definitum*). Книга Брактона стала учебником права англійського для всіх урядників держави і підпирала і в них думки, що король без парламенту власне не король. Учених урядників стало в Англії багато особливо з часів Едуарда I., коли в Англії почали пильно вчити і римське право, але те право служило для впорядкованя суду і адміністрації, а не могло підрізати земсько-ліберальних політичних поглядів, які виложив Брактон. Суть роботи Лангтонів і Монфорів стала основою англійського публичного права*).

Коли Лангтон, Монфор і т. і. можуть уважатись за батьків англійського лібералізму, то Едуард I., котрий правив Англією за батька після побіди над Монфором і потім царював сам довгенько (1272 до 1307), може вважатись за перший примір англійського консерватора. Звісно, що англійський консерватизм визначає ся тим, що власне не має в собі ретроградства, і вдовольняє ся тим, щоб зберегати існуюче і не ламлючи того, що вже було виборено поступовцями, послугуватись ним на свою користь, а коли треба, то навіть вводити і новини,

*) Про Монфора див. монографії німецьку Pauli і французьку Véronet.

щоб уберегти свою практичну силу, або розширити її. Вже в умові, установленій в Кенільворті видно такий консерватизм, котрий признав хартії Генріха III. Далі видно его і в тому, що Едуард I. зробив постійний звичай з учинку Монфора, котрий можна було вважати за революційний, а власне з покликання до парламенту унормованого посольства від графств і міст. Уряд Едуарда I. робив се, звісно, не з абстрактної рації, а перш усього мабуть тому, що коли міста почали рости і багатіти, то треба було притягти їх у парламент, щоб ліпше брати з них податки, на котрі б вони самі згоджувались поряд з магнатами, а далі може і для того, що простіші люде могли служити опорою для короля перед магнатами, менше слухняними. 1273 і 1283 р. Едуард кликав послів від міст у парламентські ради; в 1294 р. покликав їх на особну раду задля накладу на них податків, а з 1295 р. почав кликати їх регулярно в усякий парламент.

Тільки ж Едуард I. не думав зрікатись в принципі свого самодержавства і через те вийшли і в него конфлікти з підданими, найбільше з магнатами, духовними як і світськими. Король уважав себе маючим право накладати податки на підданих і в загалі збирати з них гроші по своїй волі, а окрім того думав, що вассали его мусять іти з ним на війну, куди він зажадає, за границі Англії. З за сих двох точок і вийшли в Едуарда конфлікти з підданими, найбільші в 1296 і 1297 рр.

В ноябрі того року, коли король мав на руках війну у Франції, Уельсі і Шотландії, світські барони і міщане ледве згодились на податок для короля, а духовні зовсім не згодились, закриваючись папською буллою *Clericis laicos*, що недавно була объявлена і між інчим забороняла світським урядам накладати податки на духовних. Король сказав депутації духовних (в янв. 1297 р.), „що коли вони не держуть вассальства (*hommage*) і присяги, котрі обовязані вдержувати за свої баронства-лени, то і я нічим не обовязаний перед вами“, — і став захоплювати маєтки духовних і заборонив судам розбирати їх справи. Так духовенство було поставлено „без захисту руки королівської“. Зараз потім король скликав парламент без духовних і там просив баронів, щоб ішли з ним на війну на континент. Барони не згоджувались — „Кленусь богом, графе, — сказав король до гр. Марешалю, котрий був одним із головних провідників опозиції, — що ти або підеш або висіти меш!“ — „Тим же кленусь, королю, що і не піду і не висіти жу!“ відповів Марешаль. Щоб мати гроші, король звелів, щоб уся овна в королівстві була передана в руки его урядників. Едуард уже

не в перше налягав так на вовну, то забираючи єї по своїй таксі, з тим щоб продати дорожше, то видаючи єї назад властителям по одержаню від них певного податку і т. і. Дохід з вовни, котра почала тоді вивозитись з Англії до Фландрії, де по містам розрослося тканє і торг сукнами, ставав для королівського скарбу джерелом грошей, котрим король уважав себе вільним порядкувати. Тим часом вступи короля в сю справу зачіпали інтереси як властителів землі і овець, так і міщан-купців. Барони зібрались на осібний зїїзд, щоб радитись, як укоротити короля. З свого боку архієпіскоп скликав духовних, щоб порадитись про „важну справу великих хартїй вільностей і лісової, і про права і вільності церкви англійської, щоб примусити короля підтвердити їїх і шанувати.“

Король заполюшив ся, скликав у Лондон правильний парламент, помирился з архієпіскопом вернув єму „баронію“ і обіцяв ствердити хартїї, коли єму дадуть грошеву поміч. Барони згодились дати єсєму а міщанє пята частину свого рухомого маєтку. Вийїжджаючи з Лондона до війська король урочисто прощав ся з народом, ставши на естраду перед двірцем з сином, з архієпіскопом і одним з графів, просив опрощіня в народу заявляючи з слізьми в очах, що він правив не так милостиво, як би слід королеви і складав причину того на війну. „Я тепер виставляюсь на смерть за вас, — сказав король. — Коли я вернусь, прийміть мене, як се ви робите сьєгодні, і я вам віддам усе, що взяв у вас. А коли не вернусь, дайте корону мєєму синові.“ Архієпіскоп плачучи присяг бути вірним королеви, і всі присутні присягались, здіймаючи руки до неба.

Тільки ж уся та слізлива сцена мало змінила стан короля і васалів. Поки король над берегом моря ждав часу, щоб плисти на війну в Фландрію, барони написали протест, в котрому заявили, що не обовязані служити королеви у війні в Фландрії, що окрім того їїм і не можливо їти в поход, бо королівські здирства всякого роду збіднили їїх *). Вони домагали ся, щоб були поповлені хартїї, „котрих усі пункти зломані на велику шкоду народа“. Осібно жалував ся парламент від усеєго народу (*tota communitas*) на забір королем вовни.

Король відповів на сей протест грамотою до шеріфів, в котрій досить горяче і зручно розвив те, що сказав у своїй прощальній промові лондонській. Грамота ся нічого не помогла. Духовенство зібрало

*) Здирства ті перечислялись: *nimis afflicti sunt per diversa tallagia, auxilia, prises, videlicet de avenis, frumentis, braseo, lanis, coriis, bobus, vaccis, carnibus salsis, sine solutione alicujus denarii..* Текст протесту у Bémont, Chartes, N. X.

ся у Лондоні і послало до короля двох єпископів сказати єму, що духовенство не може дати єму грошей без дозволу папи, і надто просити в короля дозволу видати екскомунікацію на тих, хто зачепить маєтки церковні. Король не позволив на се, не позволив також послати депутацію до папи, попросив зрештою благословеня в єпископів і одуштив їх. Незабаром король поплив у Фландрію, але перед самим відїздом получив звістку, що депутація баронів явилась перед державним скарбником (Scaccarius) і вложила іменем „баронів і всеї громади (communitas) державної, духовної як і світської“, протест, переданий королеви, подібний до того, про який ми розказали висше, де протестовано проти беззаконства скарбника, котрий би то без відомости короля звелів брати восьмину і захопити вовну. Протест висказував нарешті загальну думку, що ніщо не може більше поставити людину в стан „рабства, як викуп крови і своєвільні податки“. Король відповів і на сей протест указом скарбникови — збирати восьмину, а про вовну казав, що він заплатить ціну єї. З тим король відплив за море, лишивши Англію під номінальним урядом свого 13-літнього сина-наслідника.

Барони, котрі не пішли на війну, не дозволяли королівським урядникам збирати восьмину, на котру б то вони не згодились, кажучи, що без згоди народу ніякого податку вимагати або накладати не можна (*sine quorum assensu tallagium non debet exigi vel imponi*). Навіть радні королівські настоювали на тому, щоб помириться з тими баронами, котрі рішуче не згодились іти на війну за королем, — з Маршалем і Герефордом. Від імени короля був скликаний парламент, куди покликані були і ті барони, а в грамоті до шеріфів було написано, щоб прислали депутатів від графств, щоб „получити королівські листи, стверджуючі хартії вільностей“. Барони прийшли на парламент у Лондон з військом і домагали ся, щоб їм була передана сторожа воріт городських — і одержали єї. Після того князь-наслідник іменем королівським видав статут „Підтверджене хартії“, *Confirmatio cartarum* (10 окт. 1297).

На ділі сей статут (писаний по французькому, як се робилось в часи Едуардів, коли французькі рицарські романи підновили в Англії вживанє мови нормано-французької) давав більше ніж старі хартії Генріха III. Сим статутом король „для чести бога і святої церкви і для користи всего царства“ стверджує „Велику хартію вільностей і хартію лісову Генріха III. як установлені спільною згодою всего царства“, велить чиновникам обявити їх народу і „касує всі постанови їм противні“ (§ I). Окрім того велить, щоб копії з тих хартії з печаткою королівською були послані в усі соборні цер-

кви в державі і читались два рази на рік (§ 3), щоб архієпископи і єпископи обявили екскомунікацію тим, хто словом, ділом або радою нарушить ті хартії і щоб про таку екскомунікацію читалось у церквах двічі на рік (§ 4). Параграфом 5-им король заявляв, що старі податки, котрі він брав попереду „за згодою і доброю волею підданих, не мусять обертатись на поневолене їх і потомків їх“ і не будуть для них обовязковими на далі. Далі (§ 6) король обіцяє „за себе і наслідників своїх архієпископам, єпископам, аббатам, пріорам і другим людям святої церкви, а також графам і баронам і всій громаді земській (*toute la communauté de la terre*), що для ніякої потреби і ніяким способом не буде брати з держави ні податків ні помічних зборів інакше як за спільною згодою всего царства і для спільного добра того царства, окрім старих помочів і налогів, обовязкових і усвячених звичаєм. Остатній параграф говорив про податок з вовни, що „на будуще король не буде брати его інакше, як за спільною згодою і з доброї волі, окрім звичаєвого податку з вовни і шкур, установленого громадою державною“.

(Текст у Stubbs і Vémont)

Відповідно § 3-му сего статуту був написаний статут, котрий давав копію з хартії Генріха III. і котрий зве ся *Inspeximus* від першого слова, котре стоїть в нему після титулу королівського. Обидві ці хартії *Confirmatio* і *Inspeximus* послані були в Флаандрію королеви, котрого військо тим часом успіли побити Фламандці. Король піддаючись „злій годниці“ підтвердив ті статуту і дав амністю баронам, з котрими посварив ся. Коли ж Едуард I. вернув ся в Англію (14 марця 1298), то він довго відкручував ся, щоб не ствердити тих статутів урочисто і просто від себе, як того від него хотіли. То він відкладав се на час, коли повоює Шотландців, то навіть, назначивши вже для того день, утік з Лондону, де зібрав ся парламент. Коли ж магнати догнали его, то Едуард сказав їм, що відповідь їм дасть его рада. Рада ж відповіла, що король ствердить хартії, але з прибавкою слів: *salvo jure coronaе nostrae* (з удержанєм права корони нашої). Тоді магнати покинули парламент, після чого мусіла наступити війна між ними і королем. Король пішов на уступки і послав шеріфам окружний лист в оборону свою (*Statutum de finibus levatis*, 2 апр. 1299) і указ шанувати хартії, нарешті скликав знову парламент і обіцяв сповнити всі его бажаня. Та лишень через рік, 6. марця 1300 р. він видав нову *Confirmatio Cartarum* і при ній додаткові статті до старих хартії, — статут, котрий звичайно звать *Articuli super Cartas*, а далі нове виданє *Inspeximus*. На слідуючий рік

парламент зараз як зібравсь, то заявив перше всего просьбу королеви, щоб „хартії вільностей і лісова удержувались в усіх своїх точках“. З того часу в XIV. ст. майже всякий парламент починав з такої просьби і получав від короля згоду (*placet, il plet au roy*), котру і записував у протоколи.

Такий звичай мав рацію, а надто при Едуарді I., бо сей найліпший з королів англійських, як помирился з королем французьким і з Шотландцями, обернувся до папи (Клімента V.) і получив від него увільненє від своїх присяг і касацію хартій. Папа буллою з 29. дек. 1305 р. обявив, що „всі уступки, зроблені Едуардом магнатам і шляхті (*magnates et nobiles*) були більше силувані ніж вільні“ і він „свою апостольською повагою і повнотою власти відбирає їх, нищить, касує і обявляє скасованими, неіснуючими і безсильними (*revocamus, annullamus, cassamus, cassas, nullas et irritas nuntiamus*).“ Але ся касація вже спізнилась навіть для самого Едуарда I., котрий незабаром умер. Після него ні один король англійський не міг зважитись на те, щоб скасувати зроблені ним і батьком его уступки, хоть, звісно, не один пробував обходити їх побічними дорогами.

З XIV. ст. дійшов до нас ще один документ, котрий уважає ся за одну з основ англійського державного права поряд з хартіями Генріха III. і Едуарда I. Се так званий статут „Про неплату податку“, *De tallagio non concedendo*. Найстарший список сего документу знаходить ся в літописі Гвальтера з Гемінбурга з XIV. столітя під титулом неясним і неточним: *articuli inserti in Magna charta*. Але він не помічений числом і не вберіг ся в архівах парламентських і через те з XVII. ст. королівські юристи роялістичного напрямку, а потім учені не признавали его законности. Теперішні вчені думають, що документ сей єсть або латинським зводом трохи теоризованим хартій Едуарда I., зробленим незабаром після них (*Stubbs*), або петицією баронів, поданою в 1297 р. урядови. В усякім разі важно, що сей документ переписувався вже з XIV. ст. в списки основних законів або статутів, що на него яко на статут вказувала знаменита Петиція о права (*petition of right*) англійського парламенту 1628 і навіть судді коронні в процесі 1637 р. за неплату податків не ухвалених парламентом, а головне те, що в основі своїй сей документ передає суть того, чого добивались парламенти 1297 до 1330 рр. і що відступлено було тодішніми статутами Едуарда I. Позаяк та суть передана в сему документі стисло і рішуче, то ми й при-

ведемо тут єго перший параграф, котрий і дав єму єго історичну назву: *Statutum de tallagio non concedendo*.

„Ніякий податок ні поміч не буде накладатись ні збиратись ні нами ні нашими наслідниками в царстві нашім без волі і спільної згоди архієпископів, єпископів і других прелатів, графів, баронів, рипарів, міщан і других вільних людей в нашому царстві.“ *Nullum tallagium vel auxilium per nos vel haeredes nostros de cetero in regno nostro imponatur seu levetur sine voluntate et assensu archiepiscoporum, episcoporum et aliorum praelatorum, comitum, baronum, militum, burgen-sium et aliorum liberorum hominum in regno nostro* — Повні тексти у Stubbs і Bément.

Коли порівняти оглянуті нами статuti Едуарда I. з хартіями Генріха III. і Джона, то побачимо, що перші поповняють власне головні з тих пропусків, які зроблені були за Генріха III. в хартії 1215 р., а власне § 12, котрий обов'язував короля прохати згоди „спільної ради“ царства для збору податків. До того треба додати, що раніше статутів 1297—1300 рр. практика Сімона Монфора і Едуарда I. розвила те, що встановляв § 14 хартії 1215 р., теж пропущений в хартіях Генріха III., а власне порядок тієї „спільної ради царства“ і ввела в ту раду дійсне національне посольство (від графств і міст), хоч і не зовсім демократичне на нашу теперішню мірку. Статuti 1297—1300 рр. признали безпремінно потрібною для законності податку „спільну згоду всего царства“ (*commun assent de tout le roiaum*) і тим освятили законом практику парламентського складу С. Монфора і Едуарда I. Так була міцно основана в Англії конституційна монархія і політична свобода на двох підвалинах: 1) безпремінної потреби суду для того, щоб покарати Англічанина і 2) такої ж потреби згоди парламенту, щоб наложити на Англічанина податок.

Сі дві умови на ділі ламались не раз в історії Англії і стали зовсім непорушними лишень після революції 1688 р., але з XIV. ст. ні англійська людність не зрікалась уже ніколи сих двох основ, ні королі не сміли зовсім їх не признавати. Особливо міцно держались парламенти за своє право ухвалювати податки, навіть і тоді, коли, як в XV—XVI. ст. склались сбставини, котрі давали королям можливість обходити те право. А з сего права виресли і всі інші права парламенту. Рано парламенти англійські взялись за спосіб перше передавати королеви свої просьби і настоювати на тому, щоб получить на них згоду королівсььу, а потім уже ухвалювати податки. Помалу з сего

виросло право парламентів і на контроль видатків державних і на участь в законодавстві — той англійський принцип, котрий пізніше викладали юристи словами, що Англією править король в парламенті (king in parliament), то б то, що король без парламенту власне не єсть законний державець.

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

Будда і Буддизм.

Обриси Леона Фера.

III. Буддизм.

4. Відміни і секти буддизму.

(Первісні секти; 18 шкіл; чим вони різнилися; два средства. Святі канони. Буддизм цейлонський, бірманський, сіамський, тибетанський, гімалайський, монгольський, китайський, японський. Закінчене.)

Ми вже сказали, що після традиції братство буддійське в першім віці свого істновання жило в повній єдності. В десятім році другого віку вибух розкол, а з кінцем II. віку було вже 18 різних шкіл. Вони повстали після одних переказів із двох, а після других із трьох первісних шкіл. Далі говорить ся, що крім тих 18 повставали ще нові школи, так що в III. віці було їх 26. Ще інші говорять, що в II. віці число шкіл не дійшло ще до 18 і розкол не був загальний. В такім разі судячи по назвах тих шкіл, котрі заховали ся в книгах, їх або було більше як 18, або декотрі з них мали по пару різних назв. Тих 18 шкіл розкладено в чотири віддільні групи, з котрих кожда походила від осібноі первісноі школи, що мала свого основника сучасного самому Будді. Може бути, що сей поділ мав дійсно якусь реальну підставу; се видно й з того, що й самому Будді вложено в уста пророцтво, що єго церква розпаде ся на 4 галузі.

Ось назви тих чотирьох груп і число шкіл, що належали до кождої з них: 1) Сарваствіада (основив Рагуля, 7 шкіл); 2) Магасангуїка (осн. Касіана, 5 шкіл) 3) Самматія (осн. Упалі, 3 шк.) і 4) Ставіра (осн. Катіяяна, 3 школи). Ортодокси буддійські часто закидали тим школам єретичьким, що вони псували текст, мову і стиль святих книг.